

بررسی روند اصلاحات اقتصادی ترکیه (۲۰۲۱-۱۹۷۰)

دکتر محمدرضا دهشیری^۱ - فروزان حسن پور^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۷

چکیده

اصلاحات اقتصادی کشور ترکیه با ایجاد دگرگونی در ساختارها و سیاست های این کشور پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی همراه بوده است. با موفقیت های اتحادیه اروپا در رشد اقتصادی کشورهای عضو نیز انگیزه پیوستن به اتحادیه اروپا و فشار خارجی نیز بر روند انجام اصلاحات اساسی ترکیه افزود. در این راستا، پژوهش حاضر به روش تبیینی-تحلیلی به دنبال پاسخ به این پرسش است که سیر تحولات و اصلاحات اقتصادی ترکیه که منجر به رشد اقتصادی این کشور شده است چیست؟ برای این منظور این پژوهش ضمن بررسی سیر تحولات کلی اقتصاد ترکیه پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی تلاش خواهد داشت تا با تمرکز بر دوره ۱۹۷۰ تا ۲۰۲۱ به بررسی اصلاحات اقتصادی ترکیه بپردازد. یافته ها نشان می دهد که استراتژی اصلی ترکیه در اقتصاد کلان برای دستیابی رشد اقتصادی بالا، گسترش بخش خصوصی و ایجاد سازوکار برای رقابت بیشتر و جذب سرمایه گذاری خارجی بوده است. این پژوهش با منابع کتابخانه ای و استناد به پایگاه های داده معتبر گردآوری شده است.

واژگان کلیدی: اصلاحات اقتصادی، ترکیه، توسعه، حزب عدالت و توسعه

^۱ استاد دانشکده روابط بین الملل وزارت امور خارجه. تهران. ایران

^۲ کارشناس ارشد روابط بین الملل دانشگاه آزاد علوم و تحقیقات. تهران. ایران. (نویسنده مسئول)

forouzan_kavir@yahoo.com

مقدمه

اقتصاد ترکیه فراز و نشیب‌های متعددی را طی کرده است که بحث صنعتی شدن یکی از مهم‌ترین مراحل آن است. این کشور پس از جنگ جهانی دوم به سمت صنعتی شدن پیش رفت و در سال ۱۹۶۳ برنامه‌های پنج‌ساله صنعتی شدن منسجم‌تر شد اما مسئله این است که رشد اقتصاد ترکیه از فرآیند صنعتی شدن دارای یک چالش است در ترکیه از زمان آتاتورک تا سال ۱۹۸۰ است چراکه ترکیه سیاست صنعتی شدن را در یک اقتصاد بسته و راهبرد اقتصادی درون‌نگر متکی بر دخالت دولت پیگیری می‌کرد. یکی از دلایل این سیاست شاید به زمانی برمی‌گردد که این کشور اوایل دهه ۱۹۳۰ به سمت اقتصاد سوسیالیستی گرایش داشت. عامل دیگر که باعث دخالت دولت در سطح بالاتر تصمیم‌گیری شد افزایش مالیات، از بین رفتن منابع خارجی و تورم شدید بود. به خاطر شرایط وخیم اقتصادی و ناتوانی دولت در مهار تورم در مه ۱۹۶۰ بر اثر کودتا دولت سقوط کرد. نقطه عطف گذر ترکیه با مصوبات ۲۴ ژانویه ۱۹۸۰ بود که راه اقتصاد آزاد را در پیش گرفت. در خلال ۱۹۸۰ اقتصاد ترکیه در حال پیشرفت به سوی یکپارچه شدن با اقتصاد جهانی حرکت کرد. اصلاحات سیاسی و اقتصادی ترکیه در امتداد اهداف اروپایی آغاز شد که خروج اقتصاد از دایره رانت‌خواری و هدایت به سوی ساختارهای سالم، نتیجه آن بود؛ به علاوه، سیاست خارجی ترکیه نیز متأثر از فرآیند اصلاح ساختار سیاسی و اقتصادی داخلی پس از کودتای ۱۹۸۰، همراهی با سیاست اقتصاد جهانی، تعامل با غرب و بهره‌جویی از فرصت‌های جهانی شدن را تعقیب کرد. در تاریخ ۲۴ ژانویه ۱۹۸۰، مصوبات ثبات اقتصادی اعلام شد و محتوای تصمیم‌های جدید در اقتصاد کشور، دگرگونی‌های بنیادین پدید آورد. اما دیری نپایید که اقتصاد نیمه بسته ترکیه به سبب حمله به جزیره قبرس در سال ۱۹۷۴ با تحریم شدید روبرو شد. با وقوع انقلاب ایران در ۱۹۷۹ در بازارهای جهانی نیز قیمت نفت افزایش یافت و ناتوانی در تأمین مواد خام، انرژی از خارج و بازار سیاه اقتصاد این کشور را دچار معضل بزرگی

کرد. پس از روی کار آمدن نظامیان در سپتامبر ۱۹۸۰ ترکیه اهداف اقتصاد برون‌نگر را بیشتر در پیش گرفت اما به سبب مسائل ساختاری بین سال‌های ۱۹۹۵-۹۹ سهم صنایع کارخانه‌ای در ارزش کل سرمایه‌گذاری از ۸۷٫۶ به ۴۳٫۴ سقوط کرد و به دنبال آن سهم سرمایه‌گذاری در بخش‌های انرژی، گردشگری، حمل‌ونقل و سایر بخش‌های خدماتی افزایش یافت. در سال ۱۹۹۵ سرمایه‌گذاری به‌طور فزاینده‌ای افزایش یافت که بیشتر این مقدار، در بخش‌های منسوجات و پارچه‌بافی جذب شد. البته نقش احزاب راست میانه با پیشگامی حزب مام میهن و تورگوت اوزال دوره دوم اصلاحات اقتصادی از سال ۱۹۸۳ در آغاز این تحولات قابل‌ذکر است. در این دوره ضمن ادامه اعتقاد به سکولاریسم، اقتصاد ترکیه از نگرش چپ فاصله گرفت و با روند جهانی شدن همراه شد و در نتیجه تغییر جهت جدی در اقتصاد پایه‌گذاری کرد؛ زیرا سازوکار اقتصاد بازار حکم غالب شده و موجبات تحولاتی شگرف را در اقتصاد ترکیه فراهم آورد. آلمان، انگلیس، فرانسه، هلند و ایتالیا پیشگام این روند بودند. سهم کل کشورهای اتحادیه اروپا در خارج از ترکیه تجارت در سال ۱۹۹۴ به ۴۵ درصد از کل تجارت رسید، در سال ۱۹۶۳ با امضای موافقت‌نامه‌ای روابط اقتصادی نزدیکی را با جامعه اقتصادی اروپا یک امید جدید برای اقتصاد ترکیه محسوب می‌شد و در سال ۱۹۹۵ با عضویت در اتحادیه گمرکی اروپا، سطح این روابط بیش‌ازپیش تقویت شد. سمبل روند هم‌گرایی ترکیه پیمان اتحادیه گمرکی اروپا بود و اتحادیه اروپا، مهم‌ترین پیمان هم‌گرایی اقتصادی در تاریخ ترکیه است که تاکنون آثار مثبت قابل‌توجهی بر بسیاری از بخش‌های اقتصادی این کشور داشته است. این پیمان در کنار سیاست‌های اقتصادی دولت تورگوت اوزال در دهه ۱۹۸۰، باعث رشد سریع اقتصادی است. در این راستا، پژوهش حاضر به روش تبیینی-تحلیلی به دنبال پاسخ به این پرسش است که اصلاحات اقتصادی ترکیه که منجر به رشد اقتصادی این کشور شده است چیست؟

بررسی اقتصاد ترکیه پس از امپراتوری عثمانی

با بررسی اقتصاد ترکیه و سیر تحولات اقتصادی باید گفت فروپاشی عثمانی و شکل‌گیری جمهوری ترکیه باعث شد تا تحت شرایط جدید و میراث گذشته مشکلات ترکیه نوین بسیار باشد. بخشی از این مشکلات عبارت‌اند از:

۱- بیش از ۸۰ درصد جامعه ترکیه مشغول به کار کشاورزی بودند و توانایی تولید در بخش غیر کشاورزی را نداشتند.

۲- بخش خصوصی پیشرو در اقتصاد ترکیه وجود نداشت.

۳- سرمایه لازم در داخل کشور برای ایجاد طرح‌های توسعه‌ای در دست نبود.

۴- ترکیه نوین وارث بدهی‌های انباشته بود که در نتیجه شکست سیاست‌های اقتصادی گذشته و جنگ‌های پیاپی پیشین بود.

۵- وابستگی تولید در داخل به وام‌های خارجی که اغلب توسط غیرمسلمانان تأمین می‌شد وجود داشت (سرای گرد افشاری، ۱۳۹۱: ۸۲). در این دوران آمار رشد تولید ناخالص داخلی طی سال‌های ۱۹۳۸-۱۹۲۳ بسیار کم و گاه منفی نیز بود. داده‌های رشد تولید ناخالص داخلی ترکیه در دهه بیست در زیر آمده است:

درصد رشد تولید ناخالص ملی ترکیه در خلال سال‌های ۱۹۲۳-۱۹۳۸

سال	۱۹۲۳	۱۹۲۴	۱۹۲۵	۱۹۲۶	۱۹۲۷	۱۹۲۸	۱۹۲۹	۱۹۳۰
درصد رشد	-	۱۶٫۶	۱۲٫۹	۱۶٫۲	-۱۲٫۹	۱۱	۲۱٫۶	۲٫۲
سال	۱۹۳۱	۱۹۳۲	۱۹۳۳	۱۹۳۴	۱۹۳۵	۱۹۳۶	۱۹۳۷	۱۹۳۸
درصد رشد	۸٫۷	-۱۰٫۷	۱۵٫۸	۶	-۳	۲۳٫۲	۱٫۵	۹٫۵

منبع: (مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۵۹)

ترکیه به‌ناچار پس از امپراتوری عثمانی به تغییرات بنیادینی در نظام‌های اجتماعی سیاسی و اقتصادی کشور دست زد و به خاطر شرایط پس از فروپاشی ترکیه برای سامان‌دهی به اقتصاد خود بر بخش کشاورزی بیشتر توجه داشت. در ۱۹۳۱ هنگامی که آتاتورک دوران تمرکزگرایی اقتصادی توسط دولت را آغاز کرد، مداخله دولت در اقتصاد امری گریزناپذیر بود. کاهش شدید بهای محصولات کشاورزی در نتیجه رکود اقتصاد جهانی، صنعتی‌سازی کشور را

ضروری ساخته بود. اما بخش خصوصی ترکیه، دارای توان مالی لازم برای مشارکت در یک پروژه صنعتی سازی جدی نبود. به این جهت، ترکیه تبدیل به یکی از نخستین کشورهای در حال توسعه شد که از راه برنامه‌ریزی دولت مرکزی به پیش می‌رفت. با مرگ آتاتورک در ۱۹۳۸ حکومت تبدیل به مرکز ثقل اقتصاد ترکیه شد. یکی از نتایج تمرکزگرایی، رشد سریع بوروکراسی دولتی بود که تا ۱۹۴۵ حدود ۱۸۴ هزار نفر را به کار گمارده بود. با سیاست حزب جمهوری خواه مردم تمرکزگرایی دولتی تا سال ۱۹۵۰ ادامه یافت، تا اینکه حزب دمکرات جای آن را گرفت. با وجود وعده دموکرات‌ها مبنی بر کاهش مداخلات دولت، میراث تمرکزگرایی امپراتوری اقتصادی دولت در خلال دهه ۱۹۵۰ نیز دست‌نخورده ماند (مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۵۹). با این حال ترکیه بعد از جنگ دوم جهانی به سمت صنعتی شدن پیش رفت و سال ۱۹۶۳ ترکیه برنامه‌های پنج‌ساله صنعتی شدن را در دستور کار قرار داد. از زمان آتاتورک تا سال ۱۹۸۰ ترکیه سیاست صنعتی شدن در یک اقتصاد بسته و راهبرد اقتصادی درون‌نگر متکی بر دخالت دولت بود چنانکه اوایل دهه ۱۹۳۰ اقتصاد ترکیه به سمت سوسیالیسم گرایش داشت و شرکت‌های دولتی به نام سی در صنعت فعالیت می‌کردند. طی سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۳۹ درآمد سرانه ۱۹ درصد افزایش یافت. دخالت دولت در سطح بالای تصمیم‌گیری باعث افزایش مالیات، از بین رفتن منابع خارجی و تورم شدید شد. در طی سال‌های ۱۹۵۸-۱۹۵۴ به خاطر شرایط جوی تولید محصولات کشاورزی ۲۰ درصد کاهش داشت و دولت در سال ۱۹۵۲ بیش‌ازپیش برای جبران کسری‌ها در اقتصاد دخالت کرد اما قادر به کنترل تورم و ارزش لیر نشد تا اینکه در مه ۱۹۶۰ بر اثر کودتا دولت سقوط کرد (سرای گرد افشاری، ۱۳۹۱: ۸۷). گام بعدی توجه به بخش خصوصی بود که به سه گروه تقسیم شد و هر گروه یک سازمان شاخص را نمایندگی می‌کرد: اتحادیه اتاق‌های کشاورزی؛ کنفدراسیون تجار و صنوف و سازندگان صنایع دستی و اتحادیه‌های اتاق بازرگانی؛ صنایع و تبادلات اقلام تجاری، که بیشتر با مخفف ترکی‌اش "تاب" شناخته می‌شد. در خصوص "تاب" باید گفت که با تأسیس آن در سال ۱۹۵۲ نمایندگی گروه‌های تجاری و بخش تولیدی و صنعتی تازه در حال ظهور را بر عهده داشت. "تاب" که به سرعت تبدیل به مهم‌ترین سازمان بخش خصوصی شد، عمدتاً به هدف اعمال کنترل دولت بر بخش خصوصی و پاسخ به نیازها و تأمین تقاضاهای آن طراحی شده بود.

"تاب" خود نیز شامل سه دسته سازمان می‌شد: اتاق‌های صنایع، اتاق‌های بازرگانی و اتاق‌های صنایع و بازرگانی. تنوع و گستردگی عضویت در "تاب" خیلی زود سبب پدید آمدن شکاف در درون بخش خصوصی شده و به ظهور سازمان‌ها و نهادهای تازه انجامید. رقابت میان این گروه‌ها و تشکیلات، به محو و حذف تدریجی استقلال و خودگردانی حکومت انجامید و سهم عمده‌ای در ایجاد بحران اقتصادی و سیاسی دهه ۱۹۷۰ ایفا کرد. شکاف‌ها و منازعات درون بخش خصوصی به پیدایش و تشکیل مؤسسه صاحبان صنایع و بازرگانان در ۱۹۷۱ ترکیه شد (مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۶۰). یکی از مهم‌ترین تحولات در اقتصاد ترکیه در سال ۱۹۶۱ به وقوع پیوست انعقاد توافقنامه‌ای بین آلمان و ترکیه برای صدور نیروی کار ترکیه به آلمان بود. آلمان در حال بازسازی خرابی‌های پس از جنگ بود و پس با این توافق تعداد کارگران که اغلب بدون مهارت بود در آلمان از ۲۷۰۰ نفر در سال ۱۹۶۰ به ۲ میلیون نفر در ۱۹۹۵ رسید. ارسال پول به خانواده‌های درون ترکیه موجب انباشت سرمایه‌های کوچک در طبقات متوسط به پایین شد (سرای گرد افشاری، ۱۳۹۱: ۹۱). با جهت‌دهی این سرمایه‌ها زمینه شکل‌گیری اولین شرکت‌های خصوصی در ترکیه نیز فراهم شد به طوری که در طول دهه ۸۰ و اوایل ۹۰ میلادی این شرکت‌ها بین یک تا چهار نفر در استخدام خود داشتند و بیشتر محلی بودند (همان: ۱۰۳).

سال	ورود سرمایه به میلیون دلار
۱۹۶۵	۳۱۱
۱۹۷۰	۹۹۲
۱۹۷۵	۳۴۵۲
۱۹۸۰	۳۸۳۲
۱۹۸۵	۳۴۵۹
۱۹۹۰	۴۱۹۹
۱۹۹۵	۳۶۱۲
۲۰۰۰	۴۵۶۰
۲۰۰۳	۶۸۸

سال	جمعیت مهاجر ترک در آلمان
۱۹۶۰	۳۷۰۰
۱۹۶۵	۱۳۲۸۰۰
۱۹۷۰	۴۶۹۲۰۰
۱۹۷۵	۱۰۷۷۱۰۰
۱۹۸۰	۱۴۶۲۴۰۰
۱۹۸۵	۱۴۰۰۴۰۰
۱۹۹۰	۱۶۹۴۶۴۹
۱۹۹۵	۲۰۱۴۳۱۱
۲۰۰۰	۱۹۹۸۵۳۴
۲۰۰۳	۱۸۷۷۶۶۱

منبع: (سرای گرد افشاری، ۱۳۹۱: ۹۱ و ۹۳).

این ارتباطات باعث تمایل به صنعتی سازی بیشتر شد به طوری که تا پایان دهه ۱۹۷۰، شرکت‌ها و مؤسسات دولتی ۱۶ درصد نیروی کار کشاورزی را جذب خود کنند، درحالی که

سرمایه‌گذاری عام در حوزه ساخت و تولید به ۶۵ درصد افزایش یافته بود (مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۵۹).

درصد رشد تولید ناخالص ملی ترکیه در خلال سال‌های ۱۹۷۴-۱۹۸۰

سال	درصد افزایش قیمت	درصد میزان رشد تولید ناخالص ملی (GNP)	درصد میزان رشد جمعیت	درصد میزان سرانه رشد تولید ناخالص ملی (GNP)
۱۹۷۴	۳۳٫۴	۲٫۷	۲٫۵	۱٫۲
۱۹۷۵	۱۸٫۹	۶٫۳	۲٫۵	۳٫۸
۱۹۷۶	۱۵	۹٫۳	۲٫۴	۶٫۹
۱۹۷۷	۲۵٫۵	۳	۲٫۳	۷
۱۹۷۸	۴۷٫۴	۱٫۴	۲٫۲	-۱٫۵
۱۹۷۹	۷۱٫۲	-۲٫۷	۲٫۲	-۲٫۹
۱۹۸۰	۹۴٫۹	-۲٫۳	۲٫۱	-۲٫۲

(مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۶۰)

اما روند تحولات اقتصادی بسیار هم دوام نداشت چراکه اقتصاد نیمه بسته ترکیه به سبب حمله به جزیره قبرس در سال ۱۹۷۴ با تحریم شدید روبرو شد. همچنین با وقوع انقلاب ایران در ۱۹۷۹ قیمت نفت نیز در بازارهای جهانی افزایش یافت و با ناتوانی دولت در تأمین مواد خام، انرژی از خارج و بازار سیاه اقتصاد این کشور دچار معضل بزرگی شد. باروی کار آمدن نظامیان در سپتامبر ۱۹۸۰ ترکیه همچنان نسبت به راهبرد اقتصاد برون‌نگر امیدوار بود و از اقدامات این دوره ارائه طرح بساز-بهره برداری کن-واگذار کن برای تسهیل و تسریع سرمایه‌گذاری زیربنایی در نیمه دوم دهه ۸۰ بود که به اجرا گذاشته شد و با بانکداری مدرن و تسهیلات بخش صنعتی و حمل‌ونقل بهبود اقتصادی یافت (سرای گرد افشاری، ۱۳۹۱: ۸۲ و ۸۳ و ۸۶). عزم ترکیه برای نگاه به بیرون باعث شد تا با مصوبات ۲۴ ژانویه ۱۹۸۰ راه اقتصاد آزاد را در پیش گیرد و این‌گونه توانست در خلال ۱۹۸۰ اقتصاد در حال پیشرفت داشته و به‌سوی یکپارچه شدن با اقتصاد جهانی همراه سازد. با تشدید اصلاحات سیاسی و اقتصادی ترکیه در راستای اهداف اروپایی خروج اقتصاد از چنبره رانت‌خواری و هدایت به‌سوی ساختارهای سالم در پیش گرفته شد؛ به‌علاوه، سیاست خارجی ترکیه نیز متأثر از فرایند اصلاح ساختار سیاسی و اقتصادی داخلی پس از کودتای ۱۹۸۰، خط‌مشی همراهی با سیاست اقتصاد جهانی، تعامل با غرب و بهره‌جویی از فرصت‌های جهانی شدن را تعقیب کرد. اقدام بعدی در تاریخ ۲۴ ژانویه ۱۹۸۰ رخ داد که مصوبات جدید برای ثبات اقتصادی در ترکیه اعلام شد و محتوای

تصمیم‌های جدید، در اقتصاد کشور، دگرگونی‌هایی بنیادین پدید آورد (زاهدی و سرپرست سادات، ۱۳۹۶: ۳). نتیجه اصلاحات آزادسازی و ادغام جهانی که از اواسط دهه ۱۹۸۰ آغاز شد مشخص بود: سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به تدریج افزایش یافت. انطباق با اقتصاد بازار آزاد و نوسازی قانون تجارت در دهه ۱۹۸۰، ترکیه را قادر ساخته است تا حجم صادرات و واردات را افزایش داده و عملکرد جریان‌های مستقیم خارجی را بهبود بخشد. درحالی‌که کل سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به ترکیه در فاصله ۱۹۷۵ تا ۱۹۸۵ تنها ۶۸۶ میلیون دلار بوده است. ورودی‌های مستقیم خارجی به ۸۸۵ میلیون دلار در سال ۱۹۹۵ افزایش یافت.

1033 \ CITATION TUG20 | (YILMAZ, 2020) در دهه ۸۰ و به‌واسطه سیاست‌های آزادسازی اوزال زمینه ظهور صاحبان حرفه کوچک و متوسط پدید آمد که سرانجام در انجمن مستقل تجار و صنعتگران (موسیاد)، گرد هم آمده و به یکی از اصلی‌ترین حامیان حزب عدالت و توسعه نیز تبدیل شد. تحول دیگر این بود که از سال ۱۹۸۳ به بعد بانکداری بدون بهره در ترکیه به‌منظور تأسیس شرکت‌های مالی ویژه، قانونی شد (مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۶۳).

درصد رشد تولید ناخالص ملی ترکیه در خلال سال‌های ۱۹۷۴-۱۹۸۰

سال	درصد افزایش قیمت	درصد میزان رشد تولید ناخالص ملی (GNP)	درصد میزان رشد جمعیت	درصد میزان سرانه رشد تولید ناخالص ملی (GNP)
۱۹۷۴	۳۳/۲	۳/۷	۲/۵	۱/۲
۱۹۷۵	۱۸/۹	۶/۳	۲/۵	۳/۸
۱۹۷۶	۱۵	۹/۳	۲/۴	۶/۸
۱۹۷۷	۲۵/۵	۳	۲/۳	۷
۱۹۷۸	۶۷/۲	۱/۲	۲/۲	-۰/۸
۱۹۷۹	۷۱/۲	-۰/۷	۲/۲	-۲/۸
۱۹۸۰	۶۲/۹	-۲/۳	۲/۱	-۶/۴

(مصلی نژاد و اکبری، ۱۳۹۱: ۵۹).

دوره اول اصلاحات دهه ۱۹۷۰

دوره نخست اصلاحات با افزایش نفوذ چپ میانه و شکاف مرکز و پیرامون متمایز می‌شود. این دوره از اصلاحات اقتصادی با تشکیل حزب جمهوری‌خواه خلق و روی کار آمدن آتاتورک، پایه‌گذار جامعه‌ای سکولار با نگرش چپ اقتصادی همراه بود. در همین راستا، می‌توان دلیل قدرت گرفتن گروه نظامی- بوروکراتیک کمال و حزب جمهوری‌خواه خلق در عدم شکل‌گیری ائتلاف اشراف و زمین‌دار و بورژوازی کمپرادور جستجو کرد. دوران آتاتورک زمانی آغاز شد که ترکیه

فاقد بورژوازی تولیدی مسلمان بود و در سال ۱۹۳۱ هنگامی که آتاتورک دوران تمرکزگرایی اقتصادی توسط دولت را آغاز کرد، شکاف میان مرکز و پیرامون به شدت گسترش یافت. مداخله دولت در اقتصاد باعث شش برابر شدن ذخایر ارزی ترکیه و کاهش نرخ برابری لیره در برابر دلار از ۱۲/۲ به ۱/۲۸ شد. سیاست‌های تمرکزگرایی دولتی تا سال ۱۹۵۰ ادامه یافت و با وجود وعده دموکرات‌ها مبنی بر کاهش مداخلات دولت، امپراتوری اقتصادی دولت در خلال دهه ۱۹۵۰ دست‌نخورده باقی ماند. با پایان دهه ۱۹۷۰، دولت ترکیه شدیداً به منابع درآمدی داخلی وابسته بود (ارغوانی پیرسلامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۲). بنابراین سیاست‌های دهه ۱۹۷۰ عبارت‌اند از:

- ۱- حمایت جدی مالی و اعتباری و معافیت‌های مالیاتی و گمرکی؛
- ۲- ایجاد فرصت‌های شغلی جدید با شرکت‌های صنعتی کوچک و متوسط؛
- ۳- الزام و تشویق شرکت‌های بزرگ برای همکاری با صنایع کوچک؛
- ۴- ایجاد سازمان‌های تخصصی برای تجهیز صنایع کوچک به سیستم‌های پیشرفته و فناوری مناسب.

دوره دوم اصلاحات دهه ۱۹۸۰

سرفصل‌های کلی اصلاحات که در سال ۱۹۸۰ اعلام شد، شامل برنامه‌های تثبیت اقتصادی، آزادسازی تجاری، کاهش ارزش پول ملی و حذف بسیاری از اختلالات اقتصادی (نظیر حذف یارانه‌ها و کنترل‌های قیمتی، آزادسازی حساب سرمایه، کاهش کنترل‌های صادراتی، افزایش جنبه پس‌اندازی ابزارهای مالی، حذف نظام چند نرخ ارز، امکان نگهداری بخشی از درآمد صادرکنندگان به ارز، کاهش تعرفه و سهمیه بود (ملکان، ۱۳۸۹: ۷۹). دوره دوم اصلاحات اقتصادی بانفوذ احزاب راست میانه با پیشگامی حزب مام میهن و تورگوت اوزال از سال ۱۹۸۳ آغاز شد. در این دوره ضمن ادامه اعتقاد به سکولاریسم، اقتصاد ترکیه از نگرش چپ فاصله گرفت و با روند جهانی شدن همراه شد و در نتیجه تغییر جهت جدی در اقتصاد پایه گذاری شد؛ زیرا سازوکار اقتصاد بازار حکم غالب شده و موجبات تحولاتی شگرف را در اقتصاد ترکیه فراهم آورد. اصلاحات اقتصادی و سیاسی در اواسط دهه ۱۹۸۰ علاوه بر تقویت نقش گروه‌های اسلامی کنترل دولت بر اقتصاد کشور را تضعیف و یک طبقه جدید از کارآفرینان و سرمایه‌داران در شهرهای استان آنتالی، از جمله دنیزلی، غازی آنتپ و قهرمان مراعاتش ایجاد کرد. این طبقه حامی آزادی مذهبی بیشتر بودند و به همین دلیل در دهه ۱۹۹۰، از حزب رفاه

پشتیبانی کردند. امروزه، این طبقه را یکی از پشتوانه‌های اصلی حزب عدالت و توسعه می‌دانند (ارغوانی پیرسلامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۳). بر اساس برنامه‌های توسعه سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی از ۲۴ درصد به ۳۰ درصد در سال ۱۹۸۵ افزایش یافت. سیاست‌های دهه ۱۹۸۰ عبارت‌اند از: ۱- بهبود وضع سرمایه و نقدینگی صنایع کوچک؛ ۲- ایجاد صندوق حمایت از کارآفرینان؛ ۳- تشویق کارآفرینان برای بهینه‌سازی تولید؛ ۴- تشویق شرکت‌های بزرگ برای مشاوره و حمایت از صنایع کوچک.

طی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰، اصلاحات مالی به تدریج انجام شد. مرحله اول این دسته از اقدامات، آزادسازی نرخ سود سپرده‌ها و وام‌های بانکی بود. پس از آن بانک‌ها برای جلب سپرده اقدام به رقابت در ارائه نرخ‌های بهره بالا نمودند که در نهایت منجر به بحران مالی سال ۱۹۸۲ و ورشکستگی شش بانک و تعدادی از واسطه‌های کنترل نرخ مالی گردید. لذا بانک مرکزی مجدداً بهره را تا سال ۱۹۸۸ که در برنامه دوم آزادسازی نرخ بهره، معیار تعیین آن را مثبت بودن نرخ بازده واقعی معرفی کرد، در دست گرفت. در این سال‌ها به دلیل نبود بازار بین‌بانکی، بانک مرکزی نمی‌توانست علامتی از بازار دریافت کند که نشان دهد وضعیت پولی در چه شرایطی است. لذا، ریسک اعتباری متوجه بانک مرکزی بود که از طریق اعطای وام به روش اضافه برداشت نیاز بانک‌ها را تأمین می‌کرد. طبق قانون، این روش باید با تودیع وثیقه انجام می‌شد و وثایق شامل اوراق بهادار دولتی بود. فروش اوراق بهادار دولتی به روش حراج برای اولین بار در ماه می سال ۱۹۸۵ با سررسید یک‌ساله انجام شد. از اواخر سال ۱۹۸۶ ابزارهای بدهی کوتاه‌مدت نیز به حراج گذارده شد. در نتیجه، نرخ بهره به تدریج بازتاب انتظار بازار از تغییرات نرخ تورم شد. در سال ۱۹۸۷ با راه‌اندازی بازار بین‌بانکی، بانک‌های تجاری امکان مبادله ذخایر آزاد خود را یافتند. مداخله بانک مرکزی در بازار بین‌بانکی برای جذب مازاد بانک‌ها از طریق فروش اوراق خزانه بود که این امر مورد اعتراض خزانه‌داری قرار گرفت؛ زیرا مسئولین خزانه‌داری معتقد بودند این شیوه موجب افزایش نرخ بهره اوراق دولتی و بدتر شدن وضعیت بخش عمومی می‌گردد. بنابراین، بانک مرکزی شروع به ایجاد ارتباط میان بازار بین‌بانکی و عملیات بازار بازنمود. در سال ۱۹۸۸ بازار ارز خارجی تشکیل شد و اجازه داد که عرضه و تقاضای پول خارجی تعیین‌کننده قیمت پول داخلی باشد (نظام ارز شناور). همچنین در این سال آزادسازی

نرخ بهره بانکی نیز صورت پذیرفت. بدین ترتیب زمینه برای اجرای سیاست‌های پولی و ارزی از طریق مکانیسم بازار فراهم گردید. بسته سیاستی آزادسازی بخش خارجی مشتمل بر بازنگری قوانین ناظر بر معاملات اوراق، مجوز خرید ارز از بانک‌ها و سایر مؤسسات معتبر برای افراد مقیم، اجازه خرید اوراق بهادار و ملک توسط ترک‌های مقیم خارج و مجوز خروج پول ناشی از فروش این گونه دارایی‌ها به خارج و اجازه سرمایه‌گذاری در انواع بازارهای مالی خارجی به افراد مقیم در سال ۱۹۸۹ معرفی شد. با این اقدامات، نرخ رشد اقتصادی پس از ۲۰ سال به ۵ درصد رسید؛ لیکن به دلیل کاهش ارزش پول، عدم اجرای برنامه انضباط مالی و تأمین مالی کسر بودجه از طریق منابع داخلی، نرخ تورم سالانه از ۶۰ درصد در اوایل دهه ۱۹۸۰ به ۷۵ درصد در سال ۱۹۸۸ و ۱۰۰ درصد در سال ۱۹۹۴ رسید. تا اواخر دهه ۱۹۸۰ سیاست‌های اقتصادی انبساطی دنبال می‌شد که شامل افزایش دستمزدها در جبران نرخ تورم بالا بود. لیکن سیاست‌های عوام‌پسندانه تأثیر معکوس داشت؛ زیرا موجب اجبار در تأمین مالی این گونه مخارج با استقراض از بخش عمومی می‌گردید. محلی^۱ که قبال برای تأمین هزینه بدهی‌های قابل توجه خارجی مورد استفاده قرار گرفته بود و لذا روند تسویه بدهی‌های خارجی را با مشکل مواجه می‌کرد. سیاست حفظ رقابت‌پذیری نرخ ارز موجب از دست رفتن سرمایه به صورت بدهی خارجی شد. در مقابل، پیشرفت‌های به دست آمده برای جبران خسارت‌های وارد شده کافی نبود و موجب شد دولت در سال ۱۹۹۸ تصمیم‌های قبلی مربوط به نرخ ارز را ملغی و نظام شناور خزننده را معرفی کند. در نتیجه، نرخ ارز واقعی شروع به تقویت کرد و نه تنها هزینه بدهی‌های رسمی را کاهش داد، بلکه نرخ ارز خزننده به لنگر رسمی و کمک‌کننده کنترل تورم (در حالی که کسری مالی شدید وجود داشت) تبدیل گردید. پس از معرفی نظام ارزی خزننده، برنامه آزادسازی حساب سرمایه آغاز گردید. اگرچه هدف اصلی از اجرای این بخش از برنامه همگرایی با بازار سرمایه بین‌المللی بود، لیکن هدف حاشیه‌ای آزادسازی این بود که می‌توانست محدودیت تأمین مالی داخلی را رفع نماید و امکان استفاده از سرمایه‌های خارجی را فراهم آورد. در سال ۱۹۸۹ چگونگی مقابله با تورم مزمن، بحث اصلی سیاست‌گذاران بود. در این راستا، بانک مرکزی و خزانه‌داری توافق نمودند تأمین مالی بانک مرکزی از هزینه‌های دولت حداکثر تا ۱۵ درصد کل بودجه باشد و سهم استقراض خارجی نیز محدود گردد. در نتیجه، منابع

داخلی مهم‌ترین منبع تأمین مالی بودجه شد. با تقویت ارزش پول ملی در این سال، وام‌دهی بانک‌های داخلی به بخش عمومی بر اساس فرمولی صورت می‌گرفت که نرخ پایه آن را نرخ بهره کوتاه‌مدت بدهی خارجی تشکیل می‌داد. در نتیجه، ورود سرمایه کوتاه‌مدت منبع اصلی تأمین مالی کسری مالی شد (ملکان، ۱۳۸۹: ۸۱-۷۹). به‌طور کل کسری تراز پرداخت‌ها، کاهش ارزش لیر ترک، افزایش نرخ تورم و بیکاری و توزیع نابرابر درآمد وضعیت اقتصادی بدی در سال ۱۹۹۰ را به همراه داشت (مراودیان، ۱۳۸۵: ۳۲۳). در کل، سیاست‌های تعقیب شده در دهه ۱۹۹۰ عبارت‌اند از: ۱- افزایش سطح کیفی نیروها و روش‌های تولید صنایع کوچک؛ ۲- حمایت اعتباری از مدرنیزه کردن واحدهای کوچک؛ ۳- تقویت ارتباط علمی صنایع بزرگ و کوچک؛ ۴- تقویت سیستم اطلاعاتی، خدماتی و مشاوره‌ای در سطح بین‌المللی. باید گفت در دهه ۱۹۸۰ دو همسایه ایران و عراق به سبب جنگ با یکدیگر مرزها را به روی کالاهای ترکیه گشودند و رشد سالیانه ۱۶ درصد همراه شد. اقتصاد ترکیه از دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰ میلادی، مبتنی بر سیاست جایگزینی واردات بود که در آن کنترل تجارت، ارز خارجی و اعتبارات بانکی توسط دولت، ضعیف شدن بخش خصوصی و نیاز به حمایت اقشار و طبقات مختلف توسط دولت اصلی‌ترین ویژگی اقتصاد بود. رواج راست نو در عرصه بین‌المللی، بحران‌های ایجادشده در دهه‌های گذشته و ظهور تهدیدهایی مانند ناسیونالیسم کردی، رادیکالیسم اسلامی و از همه مهم‌تر رشد گرایش‌های مارکسیستی در جامعه ایجاب می‌کرد تا در کمالیسم افراطی تجدیدنظر شود. این امر بی‌تردید کار آسانی نبود زیرا جامعه ترکیه یک جامعه چند شکافی بود. مارکسیست‌ها، ملی‌گرایان، اسلام‌گرایان و کمالیست‌ها محورهای نزاع را در آغاز دهه ۱۹۸۰ شکل می‌دادند همه این موارد همراه با بحران‌های متوالی دهه ۷۰ در عرصه اقتصاد و سیاست، باعث مداخله نظامیان در سال ۱۹۸۰ و تشکیل یک حکومت نظامی تا سال ۱۹۸۳ شد. وقوع این بحران‌های پی‌درپی، نخبگان حاکم را متقاعد کرد که انجام اصلاحات اقتصادی در سطحی کمتر از اصلاحات سیاسی ضروری است (ارغوانی پیرسلامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۲). به‌طور کلی مشخصات دوره‌های زمانی اصلاحات اقتصادی ترکیه را می‌توان به شرح ذیل طبقه‌بندی کرد: ۱- سرمایه‌گذاری در صنایع سنگین و طرح‌های سرمایه (۱۹۳۹-۱۹۲۳)؛ ۲- نرخ رشد پایین به علت بروز جنگ دوم جهانی (۱۹۴۵-۱۹۴۰)؛ ۳- رشد سریع تولیدات و صادرات

کشاورزی و اتخاذ راهبرد صنعتی شد (۱۹۶۰-۱۹۴۵)؛ ۴- تأثیر شوک قیمت نفت و دخالت در قبرس (۱۹۷۰-۱۹۶۱)؛ ۵- افزایش نرخ تورم به ۱۱۶ درصد و به وجود آمدن بحران سیاسی (۱۹۸۰-۱۹۷۱)؛ ۶- آغاز اصلاحات اقتصادی و نرخ رشد متوسط ۵٫۳ درصد از سال ۱۹۸۱ (مراودیان، ۱۳۸۵: ۳۴۱).

دور دوم سیر اصلاحات اقتصادی ترکیه (دهه ۹۰ به بعد)

به گفته سازمان‌های بین‌المللی اقتصادهای در حال گذار دارای سریع‌ترین رشدهای اقتصادی در جهان هستند. این اقتصادها در جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی و توسعه صادرات موفق بوده‌اند و به این ترتیب توانسته‌اند رشد اقتصادی خود را افزایش دهند. آن‌ها سهم بزرگی در رشد تجارت جهان دارند و عامل کلیدی در رشد اقتصادی جهان و ایجاد ثبات در بازارهای مالی جهان محسوب می‌شوند. بر طبق پیش‌بینی صندوق بین‌المللی پول، تا سال ۲۰۲۰ پنج اقتصاد از بزرگ‌ترین اقتصادهای نوظهور، ۱۶/۱ درصد تولید کل جهان را به خود اختصاص خواهند داد (یعنی دو برابر سهم آن‌ها در سال ۱۹۹۲) این کشورها همچنین خریدار عمده کالاها و خدمات کشورهای صنعتی خواهند شد (داستانی امینه، ۱۳۹۲: ۷۳-۷۲). بانگیزه رشد اقتصاد ترکیه برای چندین دهه، ساختار اقتصادی ترکیه بر مبنای حمایت سیاسی، اقتصادی از بخش‌های صنعتی و تجاری در بخش اروپایی دورمی زد؛ بسیاری از این واحدهای اقتصادی بر مبنای مزیت نسبی در تولید شکل نگرفته بود از این رو برای ادامه حیات خود به شدت به سیاست‌های حمایتی دولت نیز وابسته بودند و حتی واحدهای با مزیت نسبی به دلیل مدیریت ناکارآمد دولتی، بهره‌وری کمی داشتند. در واقع، سامان سیاسی و اجتماعی که در ترکیه بر پایه نظم موجود بعد از جنگ جهانی شکل گرفته بود در یک سر آن، گروه‌های اقتصادی رانتیر بودند و سر دیگر، ارتش و سیاستمداران کهنه‌کار که هدف هر سه گروه، حفظ سامان سیاسی موجود بود. روابط متقابل اقتصاد و سیاست موجب شد تا هرگونه تغییری در بخش اقتصادی، به بخش سیاسی هم منتقل شود (زاهدی و سرپرست سادات، ۱۳۹۶: ۱۰). اما به تدریج این ساختارها با اصلاحات ناشی از انگیزه‌هایی چون پیوستن به اتحادیه اروپا روبرو شد که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم:

اصلاحات دهه ۱۹۹۰

طی سال‌های ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۲ بانک مرکزی سیاست اعتباری را دنبال می‌کرد که هدف آن ایجاد تعادل بین اجزای ترازنامه و برگرداندن اعتماد به بازار مالی به‌منظور جبران تداوم وضعیت نامساعد در موقعیت تأمین مالی عمومی بود. نتیجه این عمل با اندکی همراهی سیاست‌های مالی دولت، افزایش نرخ بهره واقعی و تقویت نرخ واقعی ارز بود که منجر به گسترش حجم ورود سرمایه به‌ویژه در فرم استقراض کوتاه‌مدت بانک‌های داخلی و نیز سرمایه‌گذاری در بورس اوراق بهادار استانبول بود (ملکان، ۱۳۸۹: ۸۱-۷۹). در نتیجه اقدامات مذکور، تراز پرداخت‌ها طی سال‌های ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۵ (به‌استثنای سال ۱۹۹۱ به دلیل جنگ کویت و عراق) از مزاد برخوردار شد و ذخایر خارجی بانک مرکزی روند فزاینده یافت. این ذخایر روانه بانک‌ها شد و به دلیل نا اطمینانی اقتصادی، موجب افزایش سهم سپرده ارزی گردید. شایان‌ذکر است که در خلال دلاریزه شدن اقتصاد ترکیه، نرخ بهره واقعی بالا بود و نرخ ارز مرتب تقویت می‌شد. در سال ۱۹۹۲ و سال بعد از آن، کسری بخش عمومی در حال افزایش بود. لذا بانک مرکزی در غیاب کمک سیاست مالی اقدام به معرفی سیاست پولی کرد که هدف آن محدود کردن وام‌دهی داخلی و سرکوب بهره در جهت کاهش دستوری آن و استفاده از قروض خارجی برای تأمین کسری حساب‌جاری و بخش عمومی بود. اگرچه کسری‌ها بهبود یافت، لیکن منابع خارجی اعلام نمودند که دیگر حاضر به تأمین مالی کسری‌ها نیستند؛ زیرا علائمی از بروز قریب‌الوقوع بحران مالی در اقتصاد ترکیه مشاهده می‌کردند. در مقابل دولت ترکیه تغییر رویه را موکول به بعد از انتخابات مارس ۱۹۹۴ نمود. از نوامبر ۱۹۹۳، مردم برای خرید ارز خارجی هجوم آوردند و در ژانویه سال بعد رتبه اعتباری ترکیه به کمترین مقدار رسید. بانک مرکزی برای تخفیف اوضاع در بازار ارز مداخله کرد و با فروش ذخایر خارجی خود در اواسط ژانویه ۱۹۹۴ لیره را ۱۳/۶ درصد تقویت نمود. این عمل موجب توقف تقاضا برای ارز نشد و بانک مرکزی به فروش ذخایر ادامه داد و تا مارس همان سال ۷ میلیارد دلار ارز به فروش رساند. در نتیجه، ذخایر بانک مرکزی به ۳/۳ میلیارد دلار محدود شد و برای جبران، از وام صندوق بین‌المللی پول و انتشار اوراق قرضه سه‌ماهه با نرخ ۵۰ درصد استفاده شد. اقدامات اصلاحی سرانجام در نیمه دوم سال ۱۹۹۴ نتیجه داد و لیره شروع به تقویت نمود. از اواسط این سال نرخ ارز به‌عنوان لنگر اسمی برای مقابله با تورم به کار گرفته شد. با تقویت ارزش پول در سال ۱۹۹۵، تحولات پولی و

ارزی رو به بهبود گذارد، اگرچه کماکان فزاینده بود و مشکلاتی در روند کل‌های پولی زمینه تثبیت اقتصادی وجود داشت. رشد کلان پولی و افزایش شدید اعطای اعتبار به دولت موجب تشدید تورم در این سال و اوایل سال ۱۹۹۶ گردید. عمده‌ترین هدف سیاست پولی در سال ۱۹۹۵، استفاده از نرخ بهره برای دفاع از سقف تعیین‌شده به منظور کاهش ارزش نرخ ارز بود که سیاستی ضد تورمی محسوب می‌شد و تا سال ۱۹۹۶ نیز ادامه یافت. در دسامبر ۱۹۹۵ تورم به ۵۵ درصد کاهش یافت. در سپتامبر حجم زیادی از سرمایه خارجی وارد کشور شد و بانک مرکزی از نوامبر اقدام به سهمیه‌بندی ارزی برای تثبیت بازار ارز نمود. سیاست پولی در سال ۱۹۹۶ بر این اساس بود که رشد دارایی‌های داخلی بیش از تورم نباشد. همچنین بانک مرکزی رشد ذخایر پولی را گزارش کرد و ثبات بازار ارز را حفظ نمود. لذا، نرخ ارز از مرکزیت سیاست پولی خارج شد. نرخ رشد شاخص عمده‌فروشی در این سال به ۸۰ درصد رسید. سیاست پولی در سال ۱۹۹۷ با هدف تثبیت بازارهای مالی و نرخ ارز واقعی تنظیم شد. لذا قراردادی بین بانک مرکزی و خزانه‌داری منعقد شد که بر اساس آن خزانه‌داری از تأمین مالی کوتاه‌مدت با منابع بانک مرکزی پر حذر شد. در دسامبر سال ۱۹۹۹، ترکیه برنامه جدید اقتصادی خود را طراحی کرد که هدف آن کاهش تورم و بازگرداندن اعتماد عمومی به پول ملی بود. این برنامه تحت نظارت صندوق بین‌المللی پول اجرا شد و در سه سال اول برنامه ۴ میلیارد دلار تحت قرارداد موافقت‌نامه (by-stand) از صندوق بین‌المللی پول وام دریافت شد. همچنین قرار بود با اجرای این برنامه، نرخ تورم ترکیه از ۷۰ درصد در پایان سال ۱۹۹۹ به ۲۵ درصد تا پایان سال ۲۰۰۰ و به عدد تک‌رقمی تا پایان سال ۲۰۰۲ برسد. محور اصلی برنامه عبارت بود از: سیاست مالی انقباضی، اصلاحات ساختاری و نرخ ارز میخکوب شده. هدف نهایی سیاست مالی انقباضی این بود که مخارج دولت را با حفظ سطح حداقل دستمزدها کاهش دهد. به علاوه، با سیاست انقباضی مالی، اصلاحات ساختاری (نظیر خصوصی‌سازی، تغییر نظام حمایتی بخش مالی و کشاورزی) و اصلاحات نظام بانکی سعی شود بدهی بخش عمومی تثبیت شود. همچنین برای دستیابی به ثبات بدهی عمومی دولت انتظار می‌رفت کاهش پایدار در حجم قروض دولت ایجاد شود. این موارد در واقع مهم‌ترین عواملی بودند که اقتصاد ترکیه را برای دهه‌های متوالی دچار مشکلات عدیده‌ای از جمله تورم بالا کرده بودند. اگرچه اصلاحات مالی برای دستیابی به ثبات

اقتصادی مهم بود لیکن بدون همگامی سیاست پولی سازگار با آن بی‌معنی بود. محور برنامه تثبیت اقتصادی صندوق بین‌المللی پول را انقباض مالی و ایجاد تعادل در حساب‌جاری تشکیل می‌داد. در واقع کسری شدید این حساب قلب مشکلات ترکیه محسوب می‌شد. کسری حساب‌جاری ترکیه در سال ۲۰۰۰ به ۵/۶ میلیارد دلار رسید که ۵۵ برابر سال قبل از آن بود. کسری تراز بازرگانی نیز در این سال به ۹/۸ میلیارد دلار رسید که نسبت به سال قبل از آن ۱۳۹ درصد رشد داشت. همچنین قروض دولت برای تأمین مالی خدمات عمومی نقطه‌ضعف دیگر بخش مالی را تشکیل می‌داد؛ زیرا از یک طرف هزینه این‌گونه خدمات را افزایش داده بود و از طرف دیگر، موجب بروز ازدحام بیرونی شده بود که بخش خصوصی را ناتوان از دریافت وام کرده بود. دولت ترکیه مخارج خود را بازنگری کرد و اخذ وام از بخش عمومی و خصوصی داخلی را تخفیف داد که موجب شد مانده بدهی‌های داخلی دولتی کاهش یابد. سپس نظام ارزی شناور خزنده را در سال ۲۰۰۰ معرفی کرد که مبنی انتخاب نرخ بهره به‌عنوان لنگر سیاستی بود. سقوط قابل توجه نرخ بهره نتیجه کاهش پایدار انتظارات تورمی و حاشیه ریسک بود. دولت قادر به پرداخت بدهی داخلی از طریق افزایش مالیات‌ها، سرعت بخشیدن به جریان خصوصی‌سازی و اتخاذ سیاست‌های پولی ضدتورمی شد که متعاقب آن رشد کسری بودجه دولت روند نزولی به خود گرفت. عرفی نظام جدید ارزی، تضعیف لیر در مقابل سبدهی از کالاهای آمریکایی در محدوده ۲۰ درصد برای سال ۲۰۰۰ قرار گرفت و بانک مرکزی اعلام کرد کاهش ارزش تدریجی ماهانه لیر از ۲/۱ درصد در فصل اول سال مذکور به ۰/۸۵ درصد در فصل دوم سال کاهش یافته است. سیاست پولی با تعیین میزان تغییر نرخ ارز، این اثر را داشت که به‌عنوان یک ابزار تثبیت‌کننده خودکار، عدم تعادل‌های ناشی از سیاست‌های مالی و دیگر تغییرات برونزا را خنثی کند. به‌طور معمول، انتخاب سیاست پولی به روش هدف‌گذاری تورم همراه با نرخ ارز ثابت هنگامی به کار می‌رود که بی‌ثباتی بازار پول یا روند تورم به‌نظام اقتصادی شوک وارد کرده باشد. در ترکیه اتخاذ این سیاست به همراه کاهش نرخ بهره موجب بهبود حس اعتماد سرمایه‌گذاران گردید. تفاوت این برنامه با سایر برنامه‌های تثبیت اقتصادی ترکیه در این نکته بود که این بار هدف نه‌تنها کاهش نرخ تورم بلکه کاهش انتظارات تورمی نیز بود. در نتیجه، اقتصاد روی منحنی پایین‌تر فیلیس قرار گرفت که به مفهوم تورم کمتر بدون کاهش

در اشتغال بود. ترکیه برنامه کنترل تورم خود را نه تنها برای دستیابی به تثبیت اقتصادی بلکه به منظور فراهم آوردن زمینه مساعد جهت الحاق به اتحادیه اروپا دنبال می‌کرد. در نتیجه اجرای این برنامه، در سال ۲۰۰۰ تولید ناخالص داخلی ۷ درصد رشد یافت و پهنای ۲۰ درصد برای تغییرات نرخ ارز ثابت خزنده تعیین شد. همچنین نرخ بهره کاهش یافت و نرخ تورم سال ۲۰۰۰ نسبت به سال قبل به ۴۴ درصد رسید و جریان ورود سرمایه خارجی در اثر افزایش اعتماد سرمایه‌گذاران افزایش یافت. در سال ۲۰۰۱ و ۲۰۰۲ نیز برنامه تثبیت اقتصادی ترکیه با حمایت صندوق بین‌المللی پول دنبال شد. متعاقب آن در سال ۲۰۰۴ برای اولین بار از سال ۱۹۷۲، نرخ تورم در ترکیه یک‌رقمی شد که زمینه مساعدی برای اجرای برنامه رفرف پولی فراهم آورد. بدین ترتیب همراه با دستاوردهای حاصل از برنامه تثبیت اقتصادی، اعتبار مالی کشور در بازارهای بین‌المللی نیز بهبود یافت. پس از اجرای برنامه در اول ژانویه سال ۲۰۰۵ نرخ رشد تورم افزایش نیافت و تا سال ۲۰۰۹ در سطح باثباتی باقی ماند و سپس رو به افول نهاد. این مهم مدیون برنامه‌ریزی‌های دقیقی بود که در سال قبل از اجرای رفرف توسط بانک مرکزی اتخاذ گردید؛ به گونه‌ای که در کنار رسانه‌ها به‌ویژه رادیو و تلویزیون، خزانه‌داری و غیره تحت نظارت بانک مرکزی همکاری داشتند. شرح مختصری از اقدامات انجام‌شده طی اجرای برنامه رفرف در ادامه آمده است. قانون اصلاح پولی در ۳۱ ژانویه ۲۰۰۴، با این دیدگاه برای حذف سه صفر مصوب شد (ر.ک ملک، ۱۳۸۹: ۸۴-۸۱). بدین ترتیب از سال ۲۰۰۱ و با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه زمینه برای انجام اصلاحات اساسی و حصول آن در سال ۲۰۰۴ تسریع شد؛ چنانکه ضیا اونیش در بررسی دلایل پیروزی حزب عدالت و توسعه به شکست احزاب راست‌گرا و چپ‌گرا در حل بحران‌های اقتصادی و هم‌زمان موفقیت اردوغان و تیم وی در بهبود شرایط اقتصادی کشور می‌داند (ارغوانی پیرسلامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

قراردادهای و ارزش قراردادهای رسمی سرمایه‌گذاری

سال	تعداد قراردادهای	ارزش کل قراردادهای به میلیارد دلار
۱۹۹۵	۴۹۵۵	۴۸/۹
۱۹۹۶	۵۰۲۳	۳۴/۶
۱۹۹۷	۵۱۴۶	۳۱/۵
۱۹۹۸	۴۲۹۱	۱۵/۴
۱۹۹۹	۲۹۶۷	۱۱/۲

(ارغوانی پیرسلامی و همکاران، ۱۳۹۶:۱۳۳)

این روند در دهه نود همراه با تغییراتی ر اقتصاد بود. در بین سال‌های ۱۹۹۵-۹۹ سهم صنایع کارخانه‌ای در ارزش کل سرمایه‌گذاری از ۸۷,۶ به ۴۳,۴ سقوط کرد که این مسئله باعث شد سهم سرمایه‌گذاری در بخش‌های انرژی، گردشگری، حمل‌ونقل و سایر بخش‌های خدماتی افزایش یابد. در سال ۱۹۹۵ سرمایه‌گذاری به‌طور فزاینده‌ای افزایش یافت که بیشتر این مقدار، در بخش‌های منسوجات و پارچه‌بافی جذب شد (شفیع ایبانه، ۱۳۹۲:۴۱). توافق‌نامه‌هایی مانند اتحادیه گمرکی و توافق‌نامه تجارت آزاد باعث شده است که ساختار شرکت‌ها، روال تجارت، الگوی مصرف و غیره توسط شرکت‌های بین‌المللی شناخته شود. این، به نوبه خود، حجم صادرات و تجارت ترکیه را گسترش داد. بعلاوه ترکیه از طریق برنامه‌های پشتیبانی مختلفی که اجرا می‌کند، فرصت‌های سودآوری سرمایه‌گذاری را برای سرمایه‌گذاران فراهم می‌کند. این برنامه‌ها بسته به مناطق تحت پوشش (عمومی / منطقه‌ای / مراکز جذب) و نوع سرمایه‌گذاری (استراتژیک / کلان / اولویت‌بندی شده) متفاوت است. مشوق‌های منطقه‌ای برای گسترش سرمایه‌گذاری‌ها در کل کشور در نظر گرفته شده است. بخش‌ها و محصولات که باید یارانه بگیرند بر اساس نیاز کشور شناسایی شده و یارانه این‌گونه سرمایه‌گذاری‌ها با بالاترین نرخ تأمین شده است. تأثیر برنامه‌های تشویقی بر فضای کسب‌وکار در میان‌مدت و بلندمدت قابل مشاهده خواهد بود (Akdogan & Saygili, 2018) CITATION Akd18 \l 1033

بخش کشاورزی

طی سال‌های ۲۰۰۵-۲۰۰۱ رشد ناخالص داخلی به‌طور متوسط سالانه ۷,۵ درصد تحقق یافت. درآمد سرانه از ۲۷۸۹ دلار سال ۲۰۰۰ به ۵۰۴۲ دلار در سال ۲۰۰۵ رسید. نرخ رشد سرمایه‌گذاری بخش خصوصی به ۱۹,۷ درصد رسید. سهم رشد بخش کشاورزی ۱,۱ درصد، بخش صنعت ۵,۱ درصد، بخش خدمات ۴,۳ درصد بود. سهم بخش کشاورزی داخل ارزش‌افزوده کاهش یافت و از ۱۴,۱ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۱۰,۳ درصد در سال ۲۰۰۵ رسید. سهم بخش خدمات نیز از ۶۲,۶ به ۶۴,۶ درصد و بخش صنعت در ارزش‌افزوده از ۲۳,۳ به ۲۵,۴ درصد افزایش یافت. نرخ اشتغال سالانه ۰,۴ درصد افزایش یافت و بیکاری در سال ۲۰۰۵ به ۱۰,۳ رسید. نرخ مشارکت نیروی کار در تولید در سال ۲۰۰۰ به میزان ۴۹,۹ درصد بود که

در ۲۰۰۵ به ۴۸,۳ درصد تنزل یافت که یک مشکل مهم در بازار بود. به نظر می‌رسد این به دلیل بحران ۲۰۰۱ بود که موجب شد نرخ اشتغال در بخش کشاورزی به ۳,۳ و در بخش غیر کشاورزی به ۲,۵ درصد تنزل یابد. بدین ترتیب سهم بخش کشاورزی از ۱۴,۱ به ۱۰,۳ رسید و سهم بخش کشاورزی در اشتغال از ۳۶ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۲۹,۵ درصد در ۲۰۰۵ کاهش یافت. یکی از دلایل آن اهمیت تولید دام و نباتات بود. همچنین برای حفاظت از خاک ۱,۲۶ میلیون هکتار طبق قانون ۵۴۰۳ برای اهداف غیر کشاورزی در نظر گرفته شد و قانون ۵۲۰۰ در سال ۲۰۰۴ برای حمایت از محصولات کشاورزی عملاً با حمایت مناسب از تولیدکنندگان همراه نشد. محصولات گیاهی نیز برای حفظ خاک جانشین ۱۰ درصد جنگل‌های ترکیه در سال ۲۰۰۰ شدند و به ۱۲ درصد در ۲۰۰۵ افزایش یافت. ۹ درصد جنگل‌ها در آتش سوختند و ۱۷ درصد از حوزه جنگلی خارج شد (ر.ک شفیع ایبانه، ۱۳۹۲: ۸۵-۸۳).

بخش صنایع و خدمات

ارزش افزوده صادرات، واردات و سرمایه‌گذاری در سرمایه ثابت بخش خصوصی در صنایع تولیدی به ترتیب ۵,۲، ۲۱,۹ و ۱۸,۳ درصد رشد سالیانه داشت. به خاطر چین و هند که مالک نیروی کار ارزان زیادی بودند تولید لباس و چرم ترکیه طی ۲۰۰۵-۲۰۰۱ کاهش یافت. سهم صنایع تولیدی در صادرات به ۲۵ کشور اروپایی از ۹۲ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۹۳,۷ درصد در سال ۲۰۰۵ رسید و سهم واردات از ۲۵ کشور از ۵۵,۹ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۴۹,۸ درصد در سال ۲۰۰۵ رسید. سهم واردات از چین حدود ۳۸ درصد رشد کرد (ر.ک شفیع ایبانه، ۱۳۹۲: ۸۵-۸۳). در بخش خدمات اشتغال از ۴۶,۳ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۵۱,۱ درصد سال ۲۰۰۵ رسید از جمله در تجارت، خدمات در اشتغال و حمل‌ونقل و ساختمان‌سازی بود. با این حال این سهم زیر متوسط ۱۵ کشور اروپایی بود که ۶۹,۴ درصد بودند. سهم گردشگری از ۱,۶ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۲,۹ درصد رسید و توانست تعداد گردشگر را از ۱۰,۴ میلیون نفر در سال ۲۰۰۰ به ۲۱,۱ میلیون نفر در سال ۲۰۰۵ برساند و طی آن درآمد از ۷,۴ به ۱۸,۲ میلیارد دلار برسد (همان: ۸۱).

شاخص های صنایع تولیدی

شاخص ها (به درصد)	سال ۲۰۰۰	سال ۲۰۰۵	متوسط ۲۰۰۱-۲۰۰۵	اروپا ۲۰۰۴
سهم در GDP	۱۹/۲	۲۰/۸	۲۰/۴	۲۰/۵
افزایش تولید (به قیمت ثابت)	۶/۵	۴/۸	۴/۹	۲/۸
افزایش صادرات (به قیمت جاری)	۶/۷	۱۵/۲	۲۱/۹	۹/۵
افزایش واردات (به قیمت جاری)	۲۹/۸	۱۶/۶	۱۶/۳	۸/۸
سهم سرمایه گذاری بخش خصوصی	۷۶/۵	۴۱/۴	۳۵/۵	-
نرخ بهینه سازی ظرفیت بخش خصوصی	۷۴/۶	۷۸/۹	۷۴/۶	-
افزایش تولید سرانه هر کارگر	۸/۸	۵/۶	۶	-۰/۳

برای سطر مربوط به سهم در GDP شاخص اروپایی مربوط به ۲۵ کشور است. منظور از افزایش تولید، نرخ افزایش در شاخص ترکیه صنعتی است و شاخص اروپایی به کار رفته در افزایش تولید سرانه هر کارگر معیار ۱۵ کشور اروپایی است.

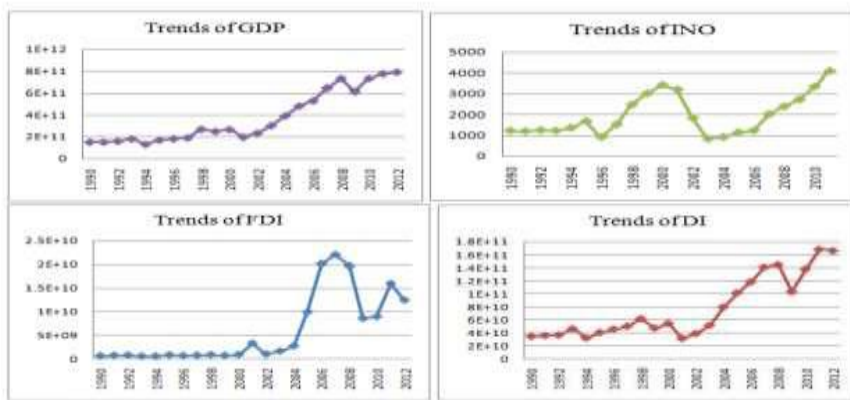
منبع: (شفیع ایبانه، ۱۳۹۲: ۸۷).

ترکیه مجبور شد در سال ۲۰۰۱ از یک بحران اقتصادی ویرانگر عبور کند، که در نتیجه یک اختلاف عمومی در بهار سال ۲۰۰۱ بین نخست وزیر وقت بولنت اجویت و رئیس جمهور احمد سزر نجد در مورد فساد در کشور، بازارها و مردم اعتماد خود را از دست داد. در دولت گذشته از فساد، سو مدیریت و به ویژه یک سیستم بانکی بیمار از مهم ترین موارد انتقاد بود و در نهایت بحران را در پی داشت. در جریان اختلافات بین این دو سیاستمدار، بازارهای سهام تنها در یک روز تا ۱۸ درصد ارزش و در عرض چند روز بیش از یک سوم ارزش خود را از دست دادند. ارزشهای اصلی قبلاً با دلار آمریکا و یورو لیر ترکیه به دلیل فرار سرمایه توسط سرمایه گذاران باید توسط بانک مرکزی آزاد می شد و بنابراین در معرض نیروهای بازارهای ارز قرار می گرفت. طی یک روز با لیر ترکیه ۲۷٪ در برابر دلار آمریکا از دست داد و تورم به بیش از ۶۰٪ رسید. بدهی کوتاه مدت بیش از ۵۰۰۰٪ هزینه دارد. شرکت های بدهکار مجبور شدند به دلیل بهره غیرقابل پرداخت بدهی برای تشکیل ورشکستگی و صدها هزار نفر را به بیکاری وادار کنند. یک رکود شدید اقتصادی با مقادیر بالاتر از ۸٪ نتیجه شد. صندوق بین المللی پول در این شرایط ترکیه را با اعتبار دولتی در آغوش گرفته و از ورشکستگی احتمالی نجات داده بود، همچنین در مراحل بعدی به عنوان نگهبان سیاست های مالی و اصلاحات مهم عمل می کند. یک

رکود شدید اقتصادی با مقادیر بالاتر از ۸٪ نتیجه شد. صندوق بین‌المللی پول در این شرایط ترکیه را با اعتبار دولتی در آغوش گرفته و از ورشکستگی احتمالی نجات داده بود، همچنین در مراحل بعدی به‌عنوان نگهبان سیاست‌های مالی و اصلاحات مهم عمل می‌کند. یک رکود شدید اقتصادی با مقادیر بالاتر از ۸٪ نتیجه شد. صندوق بین‌المللی پول در این شرایط ترکیه را با اعتبار دولتی در آغوش گرفته و از ورشکستگی احتمالی نجات داده بود، همچنین در مراحل بعدی به‌عنوان نگهبان سیاست‌های مالی و اصلاحات مهم عمل می‌کند.

تأثیر اصلاحات بعد از سال ۲۰۰۴ به بعد

برای تشریح این دوران بر اساس نمودارهای زیر می‌توان بهتر توضیح داد:



در نمودارهای بالا روند رشد اقتصادی، نوآوری، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و سرمایه‌گذاری داخلی ترکیه طی سال‌های ۲۰۱۲-۱۹۹۰ رسم شده است. تا سال ۲۰۰۴ میزان جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشور ترکیه بسیار پایین و نزدیک به صفر است و سرمایه‌گذاری داخلی نیز در سطح پایینی ثابت است. در طی این سال‌ها رشد اقتصادی نیز در این کشور ثابت بوده است و نوآوری در سطح بسیار پایینی قرار داشته است. بعد از سال ۲۰۰۴ سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به‌صورت سینوسی افزایش و کاهش یافته است و نوآوری همچنان بسیار پایین است. سرمایه‌گذاری داخلی و رشد اقتصادی بعد از سال ۲۰۰۴ روند صعودی داشته‌اند (داستانی امینه، ۱۳۹۲: ۸۰). جذب سرمایه خارجی از طریق خصوصی‌سازی بنگاه‌های اقتصادی به‌ویژه در عرصه صنایع مرتبط با نفت و گاز، بانکداری و بندرهای بزرگ؛

کنترل مؤثر تورم و تک رقمی کردن آن و کاهش نرخ تورم در سال ۲۰۰۴ به ۹/۳ درصد (این رقم طی ۳۰ سال قبل از آن در تاریخ ترکیه بی سابقه بوده است) مهم ترین اقدام های حزب عدالت و توسعه برای بهبود شرایط اقتصادی کشور ترکیه است. در حالی که در سال های آغازین سده جدید میلادی نرخ تورم در ترکیه سه رقمی بوده است؛ کاهش نرخ بیکاری تا ۱۰ درصد؛ افزایش ارزش پول ترکیه - لیر - در مقابل ارزهای خارجی؛ افزایش درآمد سرانه ملی ترکیه به حدود ۷۴۰۰ دلار؛ استمرار رشد تولید ناخالص داخلی به صورت معدل ۶ درصد در سال های اخیر پیامدهای مستقیم اجرای این سیاست ها است. شواهد اقتصادی که در قالب اصلاحات نمود خود را در تاریخ ترکیه نشان داده، بیانگر این نکته است که از یک سوء سیاست های اقتصادی متأثر از پایگاه طبقاتی توسط احزاب گوناگون به اجرا گذاشته شده و از سوی دیگر این روند اصلاحات اقتصادی در طول دوران جمهوری ترکیه روندی تکاملی و انباشتی داشته و با افزایش ثبات اقتصادی زمینه برای تحکیم جایگاه احزاب و شاخص های دموکراسی فراهم شده است (ارغوانی پیرسلامی و همکاران، ۱۳۹۶:۱۳۳).

جدول میزان سرمایه گذاری خارجی (میلیارد دلار) ۲۰۱۲-۲۰۰۳

سال	میزان سرمایه گذاری خارجی (میلیارد دلار)	سال	میزان سرمایه گذاری خارجی (میلیارد دلار)
۲۰۰۳	۱,۷۰۲	۲۰۰۷	۲۲,۰۴۷
۲۰۰۴	۲,۸۷۵	۲۰۰۸	۱۹,۷۶
۲۰۰۵	۱۰,۰۳۱	۲۰۰۹	۸,۶۶۳
۲۰۰۶	۲۰,۱۸۵	۲۰۱۰	۹,۰۳۶

منبع: (شفیع ایبانه، ۱۳۹۲:۱۰۷).

برنامه توسعه اقتصادی از ۲۰۲۲-۲۰۰۷

همان طور که بروس کونیولم، معاون مشاور امور بین الملل و دانشگاه در دانشگاه دوک، یادآور می شود، "تنها اصلاحات واقعاً موفق در تاریخ ترکیه در زمینه پاسخ به فشارهای خارجی بوده است". "از نظر بروس کونیولم مسئله پیوستن به اتحادیه اروپا فرصتی برای انجام کاری است که ترک ها نمی توانند به تنهایی انجام دهند. همچنین نظر مارکوس جایگر از دویچه بانک که می نویسد: "تأثیر مفاد الحاق به طور صریح بر ترکیه مثبت خواهد بود زیرا ترکیه از ادامه اصلاحات

تحت نظارت اتحادیه اروپا، افزایش ثبات اقتصادی و جریان‌های بالاتر سرمایه‌گذاری خارجی بهره‌مند خواهد شد". تا سال ۲۰۰۹ سهم اتحادیه اروپا در تجارت خارجی ترکیه، به‌عنوان مثال، به‌طور قابل توجهی در حال گسترش بود، تا حدی که ترکیه هفتمین شریک تجاری اتحادیه اروپا شد. هم‌زمان، نسبت واردات ترکیه از اتحادیه اروپا به بیش از ۵۰ درصد رسید که بیش از ۴ درصد از کل صادرات اتحادیه اروپا است. "تجارت متقابل بین ترکیه و اتحادیه اروپا [بنابراین] یک عامل اصلی در روابط اتحادیه اروپا و ترکیه محسوب می‌شود" (Kucukcan and Gungor, 2009: 549). تا پایان سال ۲۰۱۷، تعداد شرکت‌های با سرمایه خارجی در ترکیه ۵۸۴۰۰ نفر بوده است، در حالی که در سال ۲۰۰۲ تعداد ۵۶۰۰ شرکت بودند. از ۱۹۷۳ تا سال ۲۰۰۲ یعنی به مدت سی سال، کل سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به ترکیه فقط ۱۵ میلیارد دلار بود در حالی که این کشور از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۷ یعنی به مدت پانزده سال حدود ۱۹۳ میلیارد دلار سرمایه خارجی مستقیم جذب کرده است (1033 \ | day19 CITATION dayslegal, 2019). توسعه قابل توجه توسعه پس از اصلاحات است، زیرا بسیاری از سرمایه‌های خارجی به‌ویژه در بخش بانکی جریان می‌یابد و این افزایش شدید سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی در سال‌های اخیر در ترکیه را توضیح می‌دهد. در سال ۲۰۰۷، این سرمایه‌گذاری به سطح رکورد ۲۱,۹ میلیارد دلار آمریکا رسیده است. سرمایه‌گذاران خارجی بیش از ۴۰٪ از کل سرمایه را در بخش بانکی دارند. قبل از بحران اقتصادی جهانی، ترکیه دارای شرایط ایده آلی است که به‌خوبی از طریق بازسازی استفاده‌شده و نرخ رشد متوسط تولید ناخالص داخلی ۶,۹٪ را ثبت کرده و همچنین کاهش شدید تورم را تا سطح یک‌رقمی گزارش کرده است. ادغام فزاینده در تجارت جهانی، به‌عنوان ثبات اقتصادی بلندتر، و همچنین اجرای مداوم اصلاحات ساختاری، مانند آزادسازی صنایع بزرگ و بخش بانکی، نقشی اساسی ایفا کرد. اما ترکیه در ترکیب و خطرات اقتصادی و سیاسی خود قرار دارد (ukessays, 2017).

بررسی نتایج اقدامات ترکیه در بخش‌های مختلف

نرخ رشد تولید ناخالص داخلی در ترکیه از سال ۱۹۹۸ تا سال ۲۰۲۱ به طور متوسط ۱,۱۳ درصد بوده است که در سه ماهه سوم سال ۲۰۲۰ به بالاترین رقم ۱۵,۹۰ درصد و در سه ماهه دوم سال ۲۰۲۰ به کمترین میزان -۱۱ درصد رسیده است CITATION tra21 \l 1033 (tradingeconomics, 2021) بر اساس گزارش ژانویه ۲۰۲۱ بانک جهانی، پیش‌بینی شده بود که اقتصاد ترکیه امسال ۴,۵ درصد و در سال ۲۰۲۲ میلادی نیز ۵ درصد رشد خواهد داشت. در گزارش در ماه مارس بانک جهانی پیش‌بینی رشد اقتصادی ترکیه در سال ۲۰۲۱ از ۴,۵ درصد به ۵ درصد برای افزایش یافت (AA, 2021).

تولید ناخالص داخلی سالانه ترکیه

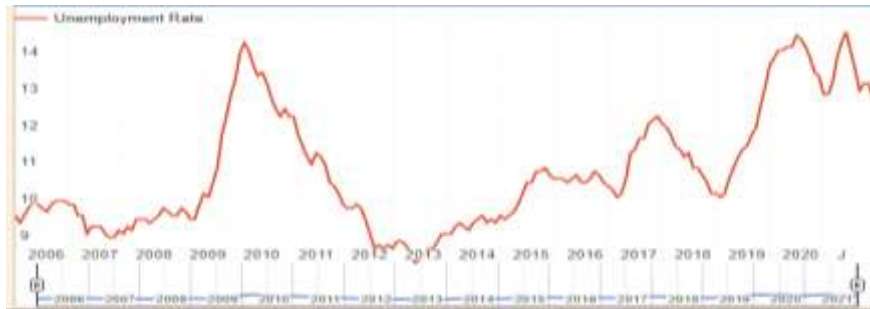
تاریخ	(%) رشد تولید ناخالص ملی	تولید ناخالص داخلی سالانه
2020	1.8%	719-537 میلیون دلار
2019	0.9%	760-940 میلیون دلار
2018	3.0%	779-599 میلیون دلار
2017	7.5%	858-932 میلیون دلار
2016	3.3%	869-280 میلیون دلار
2015	6.1%	864-071 میلیون دلار
2014	4.9%	938-512 میلیون دلار
2013	8.5%	957-504 میلیون دلار
2012	4.8%	880-141 میلیون دلار
2011	11.2%	838-508 میلیون دلار
2010	8.4%	776-558 میلیون دلار
2009	-4.8%	648-797 میلیون دلار
2008	0.8%	770-820 میلیون دلار
2007	5.0%	680-489 میلیون دلار
2006	6.9%	555-126 میلیون دلار
2005	9.0%	506-186 میلیون دلار
2004	9.8%	409-127 میلیون دلار
2003	5.8%	314-752 میلیون دلار
2002	6.4%	240-191 میلیون دلار
2001	-5.8%	202-248 میلیون دلار
2000	6.9%	274-321 میلیون دلار
1999	-3.3%	256-566 میلیون دلار
1998	4.6%	275-834 میلیون دلار

منبع: (countryeconomy,2020A)

در خصوص نرخ بیکاری باید گفت نرخ بیکاری در ترکیه در آوریل ۲۰۲۱ به ۱۳,۹ درصد رسید، که بالاترین میزان از بالاترین رقم ۱۴,۴ درصدی در ژوئیه سال ۲۰۲۰ بود، زیرا تعداد بیکاران ۲۷۵ هزار نفر افزایش یافته و به ۵۱۱/۴ میلیون نفر رسیده و سطح اشتغال ۱۹۳ هزار نفر

کاهش یافته و به ۲۸,۰۵۶ میلیون نفر رسیده است. از دست دادن شغل در بخش‌های صنعت و خدمات رخ داده است. در همین حال، نرخ بیکاری غیر کشاورزی نیز در آوریل از ۹/۱۶ درصد در مارس به ۱۶,۲ درصد رسید. در حالی که نرخ بیکاری جوانان برای افراد بین ۱۵ تا ۲۴ سال از ۲۵,۵ درصد به ۲۵,۶ درصد رسیده است CITATION tra211 | 1033 (tradingeconomics, 2021) نرخ بیکاری جوانان در ترکیه از ۲۵,۵۰ درصد در مارس ۲۰۲۱ در آوریل به ۲۵,۶۰ درصد افزایش یافته است CITATION tra212 | 1033 (tradingeconomics, 2021)

نمودار نرخ بیکاری ۲۰۲۱



منبع: (countryeconomy, 2020B)

در ادامه جدول زیر داده‌های مربوط به درون و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ترکیه برای دوره زمانی ۱۹۹۰-۲۰۱۵ است. از زمان آزادسازی اقتصادی را نشان داده است. با این حال، ترکیه به‌طور عمده در جذب ورودی مستقیم خارجی به دلیل بی‌ثباتی در ساختار اقتصادی آن موفق نبوده است. اما آزادسازی که منجر به افزایش رقابت در داخل کشور می‌شود سرمایه‌گذاران را در کشور به بیرون رفتن و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی سوق می‌دهد. این رقم به‌وضوح نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی پس از اوایل سال ۲۰۰۰ افزایش یافته است. این افزایش ناشی از عوامل داخلی و خارجی بود. علل داخلی شامل گشایش فضا برای سرمایه‌گذاری داخلی پس از آزادسازی است که باعث افزایش رقابت در بازار داخلی شد و شرکت‌های ترک را مجبور به رفتن به خارج از کشور به منظور کسب سود بیشتر کرد. با این حال، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در میان ترک‌ها هنوز هم به‌عنوان فرار سرمایه

دیده می‌شود و آن‌ها آن را به‌عنوان فعالیتی با نتیجه نابودی شغل‌ها می‌بینند (Salih iKiZ,2019:226).

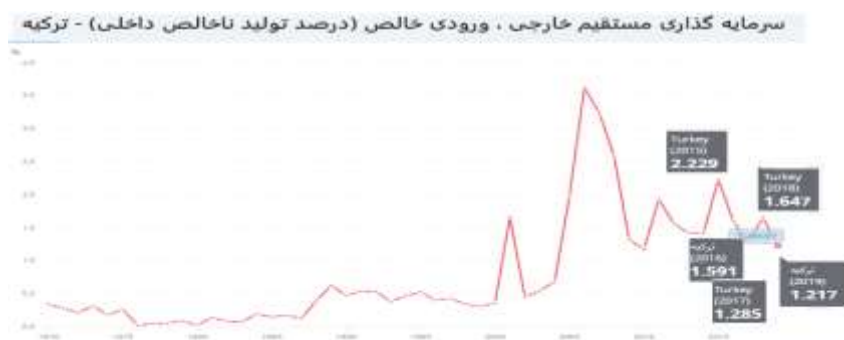
جدول جریانهای داخلی و مستقیم خارجی

سال	سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (تراشه داخلی) سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (تراشه داخلی)	سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (تراشه داخلی)	سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (تراشه داخلی)
1990	0.45	0.01	-16
1991	0.54	0.018	27
1992	0.53	0.041	65
1993	0.35	0.031	14
1994	0.47	0.037	49
1995	0.52	0.047	113
1996	0.40	0.061	110
1997	0.42	0.132	251
1998	0.34	0.133	367
1999	0.31	0.252	645
2000	0.36	0.319	870
2001	1.67	0.248	497
2002	0.45	0.6	143
2003	0.55	0.154	480
2004	69.0	0.193	780
2005	2	0.212	1064
2006	3.65	0.167	924
2007	26.3	0.312	2106
2008	2.6	0.333	2549
2009	1.33	0.241	1553
2010	1.18	0.192	1469
2011	94.1	0.258	2330
2012	1.57	0.47	4107
2013	1.43	0.383	3536
2014	1.43	0.755	6685
2015	2.22	0.593	4811

(Salih iKiZ,2019:226)

سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی به ترکیه تا سال ۲۰۰۲ ۱۵ میلیارد دلار بود، در دوره ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۹ این کشور سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی حدود ۲۱۲ میلیارد دلار را به خود جلب کرد. این پیشرفت چشمگیری در مدت‌زمان کوتاهی است، ترکیه به‌عنوان اقتصادهای نوظهور استثنایی در اقتصاد جهان ثبت شده است. بخش عمده‌ای از سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به

ترکیه در سال‌های اخیر که از اروپا، آمریکای شمالی و کشورهای حوزه خلیج فارس تأمین می‌شود. سرمایه‌گذاری خارجی در ترکیه سهم ترکیه در سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در سال ۲۰۲۰ به حدود ۱٪ افزایش یافت در حالی که در سال ۲۰۱۹ حدود ۰,۶٪ بود. در سال ۲۰۲۰ مبلغ ۸ میلیارد دلار است که رئیس دفتر سرمایه‌گذاری ترکیه می‌گوید با وجود بیماری همه‌گیر، با کاهش ۱۶,۵ درصدی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه با سرعت کمتری نسبت به آمار جهانی انجام می‌شود. بر اساس آخرین داده‌های سازمان ملل، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در سال ۲۰۲۰ با ۴۲٪ کاهش به ۸۵۹ میلیارد دلار سالانه رسیده است. ایتالیا با ۹۷۷ میلیون دلار و پس از آن ایالات متحده با ۷۹۸ میلیون دلار و انگلیس با ۶۹۳ میلیون دلار سرمایه‌های خارجی در ترکیه دارند. بخش مالی در سال گذشته بیشتر مورد پسند سرمایه‌گذاران خارجی بود که ۱,۳۹ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری را به خود جلب کرد. اطلاعات و ارتباطات با ۱,۳۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ دومین بخش محبوب بود AA211 | 1065 CITATION (AA, 2021). (با این حال، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه از سال ۲۰۰۳ تا سال ۲۰۲۱ به‌طور متوسط ۸۵۸,۶۱ میلیون دلار بوده است و در ماه مه ۲۰۰۶ به بالاترین رقم ۶۵۷۱ میلیون دلار و در اکتبر ۲۰۰۵ به یک رکورد پایین ۴۶ میلیون دلار رسیده است CITATION 1033 | TRA211 (TRADINGECONOMICS, 2021). سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه در آوریل سال ۲۰۲۱ ۱۸۳ میلیون دلار افزایش یافت CITATION Tur21 | 1033 (Turkey Foreign Direct Investment, 2021) طبق انتظارات مدل‌های کلان‌جهانی تجارت و اقتصاد، انتظار می‌رود سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه در پایان این سه‌ماهه ۵۹۰,۰۰ میلیون دلار باشد. با نگاه به جلو، تخمین زده می‌شود که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه در مدت‌زمان ۱۲ ماه ۸۵۰,۰۰ باشد. در بلندمدت پیش‌بینی می‌شود که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ترکیه با توجه به مدل‌های اقتصادسنجی ما در حدود ۷۵۰,۰۰ میلیون دلار در ۲۰۲۲ و ۸۸۰,۰۰ میلیون دلار در ۲۰۲۳ روند داشته باشد CITATION TRA21 | 1033 (TRADINGECONOMICS, 2021)



منبع: CITATION WOR21 \ 1033 (WORLD BANK, 2021)

ترکیه از نظر سهولت انجام تجارت در سال ۲۰۲۰ به عنوان سی و سومین کشور از بین ۱۹۰ اقتصاد شناخته شده است که نسبت به سال گذشته ۱۰ موقعیت افزایش داشته است. امور مالی، تولید و انرژی از جمله بخش هایی هستند که بالاترین میزان سرمایه گذاری مستقیم خارجی را در ترکیه به خود اختصاص می دهند و بیش از ۶۰ درصد سهام کل را تشکیل می دهند. از نظر سهام، هلند پیشتاز است و ۱۶,۱٪ از کل سرمایه گذاری خارجی را به خود اختصاص داده است و پس از آن ایالات متحده با ۷,۶٪ و کشورهای حوزه خلیج فارس - بیشتر قطر - با ۷٪ (بانک مرکزی جمهوری ترکیه). داده های آنکتاد نشان می دهد جریان مستقیم سرمایه گذاری مستقیم خارجی به ترکیه در نیمه سال ۲۰۲۰ با ۳۲٪ کاهش به ۲,۹ میلیارد دلار رسیده است. میزان کاهش به طور کلی با روند گسترده تر منطقه ای در غرب آسیا در طول دوره مطابقت داشت. باین وجود، داده های اولیه بانک مرکزی ترکیه حاکی از بهبود سرمایه گذاری در سه ماهه سوم سال گذشته است که سهام FDI تا پایان ماه اکتبر به ۱۸۵ میلیارد دلار رسیده است

CITATION San21 \ 1033 (Santander, 2021)

سرمایه گذاری مستقیم خارجی	2017	2018	2019
جریان داخلی سرمایه گذاری مستقیم خارجی (میلیون دلار)	11.020	12981	8.434
FDI سهام (میلیون دلار)	197.472	147.268	164.906
* تعداد سرمایه گذاری های غیرنقد	223	217	217
ارزش سرمایه گذاری های غیرنقد (میلیون دلار)	9104	16.050	3.904

توجه: * غیرنقد سرمایه گذاری نوعی سرمایه گذاری مستقیم خارجی است که در آن یک شرکت مادر یا ساخت امکانات جدید عملیاتی سرمایه گذاری جدیدی را در یک کشور خارجی آغاز می کند

داده‌های سال ۲۰۱۴ خزانه‌داری ترکیه، سرمایه‌گذاری‌ها به سمت خارج جریان می‌یابد از ترکیه به کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه از نظر اندازه شباهت زیادی به یکدیگر دارند و اما این سرمایه‌گذاری‌های سرمایه‌ای از نظر تعداد شرکت‌ها به طور نابرابر توزیع شده است. ۵۰,۶٪ از کل سرمایه‌گذاری شده توسط شرکت‌های ترک در خارج از کشور به سمت توسعه رفته است کشورها و ۴۹/۴ درصد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به مناطق کمتر توسعه‌یافته سرازیر می‌شوند. با این حال، ۳۲ درصد از ۲۳۲۱ شرکت فعالیت در خارج از کشور در کشورهای پیشرفته واقع شده است، در حالی که ۶۸٪ آن‌ها در این کشور واقع شده‌اند کشورهای در حال توسعه. با جهانی‌شدن و دیجیتالی شدن، سهم تجارت بین‌المللی خدمات (UHT) در تولید ناخالص داخلی (GDP) در سراسر جهان در حال افزایش است این میزان که در سال ۲۰۰۵ با نرخ ۱۱ درصد بود، در سال ۲۰۱۹ به ۱۳,۵ درصد افزایش یافت. در همان دوره، سرعت توسعه تجارت خدمات در ترکیه بالاتر از متوسط جهانی بود. سهم تجارت بین‌المللی خدمات (UHT) که در سال ۲۰۰۵ حدود ۸ درصد از تولید ناخالص داخلی را تشکیل می‌داد، در سال ۲۰۱۹ به ۱۲,۲ درصد افزایش یافت CITATION Adn21 \ 1033 (AdnanEken & Yazıcı, 2021)

جمع بندی

بنا بر اعلام بانک جهانی پنج بازار نوظهور بزرگ دنیا عبارت‌اند از: چین، هند، اندونزی، برزیل و روسیه و از کشورهای دیگری که می‌توان به‌عنوان بازارهای نوظهور در نظر گرفت می‌توان به مکزیک، آرژانتین، آفریقای جنوبی، لهستان، ترکیه و کره جنوبی اشاره نمود. بازارهای نوظهور با داشتن جمعیت فراوان، منابع اقتصادی اساسی وسیع و بازارهای مالی بزرگ، نیروی محرکه رشد اقتصادی در منطقه خود هستند. موفقیت اقتصادی کشور ترکیه، به نظر تحلیل گران فشار خارجی بود چراکه ترکیه برای پیوستن به اتحادیه اروپا خود را تحت اصلاحات اساسی قرار داد. استراتژی اصلی ترکیه در اقتصاد کلان برای دستیابی رشد اقتصادی بالا، گسترش بخش خصوصی و ایجاد سازوکار برای رقابت بیشتر بوده است. خصوصی‌سازی به‌طور مشخصی از میانه دهه ۸۰ میلادی در دستور کار سیاست‌های اقتصادی ترکیه قرار گرفت. خصوصی‌سازی در ترکیه از یکسو به کاهش هر چه بیشتر مداخله دولت در فعالیت‌های اقتصادی و کاهش بار پولی بنگاه‌های اقتصادی دولتی بر بودجه ملی کمک کرده و از سوی دیگر به توسعه بازارهای سرمایه و هدایت مجدد منابع به سوی سرمایه‌گذاری‌های جدید معطوف بوده است. ترکیه در به ثمر رساندن سیاست‌های خصوصی‌سازی خود با به‌کارگیری جلب حمایت مردمی، شفافیت در سیاست‌گذاری و اجرا، ثبات اقتصادی و سیاسی و حمایت قوی دولت از بخش خصوصی توانسته تا حد قابل توجهی در این مسیر توفیق کسب کند. علاوه بر خصوصی‌سازی، با سیاست‌گذاری اقتصادی در کشور همسایه به جذب سرمایه خارجی نیز اهتمام ویژه‌ای داشته است. تصویب قانون حمایت از سرمایه‌گذار خارجی در سال ۲۰۰۳ میلادی و به دنبال آن اصلاح زیرساخت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری در این کشور سبب شد تا میزان سرمایه‌گذاری خارجی در سال ۲۰۰۵ به ۹ میلیارد و ۶۶۷ میلیون دلار آمریکا برسد و سرمایه‌گذاری نسبت به سال قبل ۳ برابر رشد کرد. این روند در سال‌های بعد نیز تداوم داشت به‌نحوی که در سال ۲۰۰۷ میزان سرمایه‌گذاری خارجی در ترکیه حدود ۲۰ میلیارد دلار اعلام شد. تصویب قانون حمایت از سرمایه‌گذار خارجی در سال ۲۰۰۳ میلادی و به دنبال آن اصلاح زیرساخت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری در این کشور سبب شد تا میزان سرمایه‌گذاری خارجی در سال ۲۰۰۵ به ۹ میلیارد و ۶۶۷ میلیون دلار آمریکا برسد و سرمایه‌گذاری نسبت به سال قبل ۳ برابر رشد کرد. در سال‌های بعد نیز این روند تداوم داشت به‌نحوی که در سال ۲۰۰۷ میزان

سرمایه‌گذاری خارجی در ترکیه حدود ۲۰ میلیارد دلار اعلام شد. اصلاحات اقتصادی و سیاسی در اواسط دهه ۱۹۸۰ علاوه بر تقویت نقش گروه‌های اسلامی کنترل دولت بر اقتصاد کشور را تضعیف و یک طبقه جدید از کارآفرینان و سرمایه‌داران در شهرهای استان آناتولی، از جمله دنیزلی، غازی آنتپ و قهرمان مراعات ایجاد کرد. این طبقه طرفدار آزادی مذهبی بودند بیشتر و به همین دلیل در دهه ۱۹۹۰، از حزب رفاه پشتیبانی کردند. امروزه، این طبقه را یکی از پشتوانه‌های اصلی حزب عدالت و توسعه می‌دانند.

از سال ۲۰۰۱ و با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه زمینه برای انجام اصلاحات اساسی و حصول آن در سال ۲۰۰۴ شتافتند؛ چنانکه ضیا اونیش در بررسی دلایل پیروزی حزب عدالت و توسعه به شکست احزاب راست‌گرا و چپ‌گرا در حل بحران‌های اقتصادی و هم‌زمان موفقیت اردوغان و تیم وی در بهبود شرایط اقتصادی کشور می‌داند. در بخش خدمات اشتغال از ۴۶,۳ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۵۱,۱ درصد سال ۲۰۰۵ رسید از جمله در تجارت، خدمات در اشتغال و حمل‌ونقل و ساختمان‌سازی بود. با این حال این سهم زیر متوسط ۱۵ کشور اروپایی بود که ۶۹,۴ درصد بودند. سهم گردشگری از ۱,۶ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۲,۹ درصد رسید و توانست تعداد گردشگر را از ۱۰,۴ میلیون نفر در سال ۲۰۰۰ به ۲۱,۱ میلیون نفر در سال ۲۰۰۵ برساند و طی آن درآمد از ۷,۴ به ۱۸,۲ میلیارد دلار برسد. شواهد اقتصادی که در قالب اصلاحات رشد خود را در تاریخ ترکیه نشان داده، بیانگر این نکته است که از یک سوء سیاست‌های اقتصادی متأثر از پایگاه طبقاتی توسط احزاب گوناگون به اجرا گذاشته شده و از سوی دیگر این روند اصلاحات اقتصادی در طول دوران جمهوری ترکیه روندی تکاملی و انباشتی داشته و با افزایش ثبات اقتصادی زمینه برای تحکیم جایگاه احزاب و شاخص‌های دموکراسی فراهم شده است. در ترکیه نرخ بیکاری در آوریل ۲۰۲۱ به ۱۳,۹ درصد رسید، که بالاترین میزان از بالاترین رقم ۱۴,۴ درصدی در ژوئیه سال ۲۰۲۰ بود، زیرا تعداد بیکاران ۲۷۵ هزار نفر افزایش یافته و به ۵۱۱/۴ میلیون نفر رسیده و سطح اشتغال ۱۹۳ هزار نفر کاهش یافته و به ۲۸,۰۵۶ رسیده. در بخش‌های صنعت و خدمات از دست دادن شغل رخ داده است. در همین حال، نرخ بیکاری غیر کشاورزی نیز در آوریل از ۹/۱۶ درصد در مارس به ۱۶,۲ درصد رسید. در حالی که نرخ بیکاری جوانان برای افراد بین ۱۵ تا ۲۴ سال از ۲۵,۵ درصد به ۲۵,۶ درصد رسیده است.

بر اساس آمار ارایه شده، تولید ناخالص داخلی بر پایه تولید در سال ۲۰۲۰ نسبت به سال قبل ۱۶٫۸ درصد افزایش یافته و به ۵ تریلیون و ۴۷ میلیارد و ۹۰۹ میلیون لیر رسید، در سال ۲۰۲۰ میلادی ارزش افزوده کل فعالیت‌های مالی و بیمه در سال گذشته ۲۱٫۴ درصد، بخش اطلاعاتی و ارتباطی ۱۳٫۷ درصد، بخش کشاورزی ۴٫۸ درصد، بخش آموزش، بهداشت و خدمات اجتماعی ۲٫۸ درصد، بخش املاک و مستغلات ۲٫۶ درصد، بخش خدماتی ۲٫۵ درصد و بخش صنعت ۲ درصد افزایش یافته است، در این سال ارزش افزوده بخش خدمات شغلی، اداری و پشتیبانی ۵٫۲ درصد و بخش عمرانی ۳٫۵ درصد کاهش یافت. منطبق با این آمار درآمد سرانه ترکیه در سال ۲۰۲۰ میلادی ۶۰ هزار و ۵۳۷ لیر (۸ هزار و ۵۹۹ دلار) محاسبه شد. طبق انتظارات مدل‌های کلان جهانی تجارت و اقتصاد، انتظار می‌رود سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه در پایان این سه‌ماهه ۵۹۰٫۰۰ میلیون دلار باشد. با نگاه به جلو، تخمین زده می‌شود که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ترکیه در مدت‌زمان ۱۲ ماه ۸۵۰٫۰۰ باشد. در بلندمدت پیش‌بینی می‌شود که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ترکیه با توجه به مدل‌های اقتصادسنجی ما در حدود ۷۵۰٫۰۰ میلیون دلار در ۲۰۲۲ و ۸۸۰٫۰۰ میلیون دلار در ۲۰۲۳ روند داشته باشد. جهانی‌شدن و دیجیتالی شدن، سهم تجارت بین‌المللی خدمات (UHT) در تولید ناخالص داخلی (GDP) در سراسر جهان در حال تکثیر است این میزان که در سال ۲۰۰۵ با نرخ ۱۱ درصد بود، در سال ۲۰۱۹ به ۱۳٫۵ درصد تکثیر یافت. در همان دوره، سرعت توسعه تجارت خدمات در ترکیه بالاتر از متوسط جهانی بود. سهم تجارت بین‌المللی خدمات (UHT) که در سال ۲۰۰۵ حدود ۸ درصد از تولید ناخالص داخلی را تشکیل می‌داد، در سال ۲۰۱۹ به ۱۲٫۲ درصد بود. در کل باید گفت ترکیه در به حاصل رساندن سیاست‌های خصوصی‌سازی خود با به کارگیری جلب حمایت مردمی، شفافیت در سیاست‌گذاری و اجراء، ثبات اقتصادی و سیاسی و حمایت قوی دولت از بخش خصوصی توانسته تا حد قابل توجهی در این مسیر توفیق کسب کند. علاوه بر خصوصی‌سازی، با سیاست‌گذاری اقتصادی در کشور همسایه به جذب سرمایه خارجی نیز اهتمام ویژه‌ای داشته است. ترکیه به‌عنوان یک کشور سکولار جهان اسلام که همواره تلاش کرده تا خود را به‌عنوان بخشی از جهان غرب معرفی می‌کند.

منابع

- ابوالحسن شیرازی، حبیب اله (۱۳۹۲)، آینده گسترش اتحادیه اروپا و چالش‌های آن، فصلنامه پژوهشنامه روابط بین‌الملل، پاییز ۱۳۹۲، دوره ۶، شماره ۲۳، صص ۴۶-۹
- احمدی لفورکی، بهزاد (۱۳۸۸)، «کتاب اروپا (۹)؛ ویژه سیاست خارجی اتحادیه اروپا»، تهران: موسسه فرهنگی و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران
- احمدی، حمید؛ حاتم آبادی فراهانی، فاطمه (۱۳۹۰)، سیاست داخلی و خارجی ترکیه از دیدگاه حزب عدالت و توسعه، فصلنامه حقوق و سیاست، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۰، صص ۴۲-۱۱
- ارغوانی پیرسلامی، فریبرز؛ صالحی، سیدجواد؛ ایمانی، امیر (۱۳۹۶)، مؤلفه‌های ثبات و تهدید در روند دموکراسی ترکیه: ریشه‌یابی الگوی نوسانی دموکراتیک، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال ششم، شماره ۲۲، پاییز ۱۳۹۶، پیاپی ۵۲، صص ۱۴۷-۱۱۷
- اسدنژد، علی (۱۳۸۹)، دلایل تطویل پذیرش ترکیه در اتحادیه اروپا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران مرکزی، استاد راهنما: دکتر کابک خبیری، زمستان ۱۳۸۹
- اکبری، حسین (۱۳۸۵)، امریکا از واقعیت تا حقیقت (بحران دهه ۹۰ بالکان)، تهران: موسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
- امیدی، علی؛ اصلانی اسلمرز، عابد (۱۳۹۱)، درس‌های همگرایی اتحادیه اروپا برای اکو، دو فصلنامه برنامه‌بودجه، شماره ۱۰۹، صص ۳۸-۳
- حسین زاده، سامره (۱۳۹۲)، اقدامات زمینه‌ساز دولت اردوغان برای عضویت ترکیه در اتحادیه اروپا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه مازندران، استاد راهنما دکتر حسین رفیع، آذر ۱۳۹۲
- خالوزاده، سعید، (۱۳۸۹)، هم‌گرایی و واگرایی در اتحادیه اروپا، ماهنامه رویدادها و تحلیل‌ها، شماره ۲۴۵، صص ۶۳-۶۸
- داستانی امینه، طاهره (۱۳۹۲)، تحلیل پویای اثرات سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و سرمایه‌گذاری داخلی بر نوآوری در صنایع کارخانه‌ای بازارهای نوظهور منتخب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی علوم اقتصادی، دانشگاه اصفهان، آذر ۱۳۹۲

زاهدی، نسا؛ سرپرست سادات، سید ابراهیم (۱۳۹۶)، اقتصاد سیاسی توسعه ترکیه، دو فصلنامه علمی- پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷، پیاپی ۱۲، صص ۲۴-۱

سازمند، بهاره (۱۳۸۷)، مطالعه سازمان‌های بین‌المللی از چشم‌اندازی تئوریک، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۸، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۷، صص ۱۲۸
شفیع ایبانه، حسام‌الدین (۱۳۹۲)، ارزیابی الگوی توسعه اقتصادی صنعتی در ترکیه به‌عنوان تجربه موفق، پایان‌نامه کارشناسی ارشد توسعه و برنامه‌ریزی اقتصادی، دانشگاه آزاد تهران مرکزی
صادقی، سید محمود (۱۳۸۳)، موانع فراروی ترکیه در فرآیند عضویت در اتحادیه اروپا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی، استاد راهنما دکتر حسین پور احمدی، زمستان ۱۳۸۳
فرسای، شهرام (۱۳۸۱)، کنکاش برای ده محور شرارت؛ اهداف و بازتاب‌ها، مجله نگاه، سال سوم، شماره ۲۱، فروردین ۱۳۸۱.

قوام، عبدالعلی؛ صولت، رضا (۱۳۹۴)، چرایی تردید اتحادیه‌ی اروپا در پذیرش عضویت ترکیه فصلنامه رهیافت‌های بین‌المللی، سال ششم، شماره ۴۰، زمستان ۱۳۹۳، صص ۳۵-۹

کریمی پور، یدالله؛ ربیعی، حسین؛ یعقوبی، سید محمد (۱۳۹۸)، بررسی زمینه‌های همگرایی و واگرایی ایران و عربستان در چارچوب جغرافیای صلح، فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال یازدهم، شماره چهارم، پاییز ۱۳۹۸، صص ۳۲۴-۳۰۷

ملکان، سرور (۱۳۸۹)، ترکیه: تجربه‌ای موفق در فرم پولی و اصلاحات ساختاری، نشریه تازه‌های اقتصاد، بهار ۱۳۸۹، دوره هشتم، شماره ۱۲۷، صص ۹۰-۷۸

موسوی، میرولی (۱۳۹۱)، همگرایی ترکیه با اتحادیه‌ی اروپا و تأثیر آن بر تحولات سیاسی این کشور (۲۰۱۰-۱۹۹۰)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد سیاسی دانشکده علوم اداری و اقتصادی دانشگاه فردوسی مشهد، استاد راهنما دکتر احمد محقر

میرفخرایی، سید حسن (۱۳۹۴)، تأثیر اختلافات کشورهای عضو اتحادیه اروپا بر جایگاه این اتحادیه در نظام جهانی، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی سال یازدهم، شماره سی و سوم، زمستان ۱۳۹۴، صص ۹۹-۸۱

- AA. (2021, 02 15). Retrieved from Foreign investment in Turkey reaches \$8B in 2020: <https://www.aa.com.tr/en/economy/foreign-investment-in-turkey-reaches-8b-in-2020/2145267>
- AA. (2021, 08 06). بازیابی از بانک جهانی: اقتصاد ترکیه امسال ۵ درصد رشد خواهد کرد: <https://www.aa.com.tr/fa//2267781>
- AdnanEken, A., & Yazıcı, D. (2021, jun 14). Retrieved from TÜRKİYE’NİN HİZMET İHRACATININ YAPISI: <https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/turkiyenin+hizmet+ihracatinin+yapisi>
- Akdogan, K., & Saygılı, H. (2018, 06 22). Retrieved from FACTORS AFFECTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT DECISIONS: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/blog/en/main+menu/analyses/factors_affecting_foreign_direct_investment_decisions
- countryeconomy(,2020A) Turkey GDP - Gross Domestic Product, available at: <https://countryeconomy.com/gdp/turkey>
- countryeconomy(2020B) , Turkey unemployment rate, available at: <https://countryeconomy.com/unemployment/turkey?sector=Unemployment+Rate&sc=LAB-&year=2020>
- DAKAİRANMASASI. (1398, 04 05). Retrieved from سرمایه‌گذاری خارجی مستقیم در ترکیه: <https://www.dakairanmasasi.com/discover-turkey/60427528>
- Dayslegal. (2019, may 30). بازیابی از Foreign Direct Investment in Turkey – The Numbers: <https://www.dayslegal.com/post/foreign-direct-investment-in-turkey-the-numbers>
- Desai, S. (2006, jul 17). Retrieved from Turkey in the European Union: A Security Perspective – Risk or Opportunity?: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14702430500492807#>
- Eur-lex.europa. (2011). Document 52011DC0666. Retrieved from COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex%3A52011DC0666>
- Europarlamenti. (2020). Retrieved from اهداف: <https://europarlamenti.info/pe/values-and-objectives/objectives/>

- FLAM, H. (2003), TURKEY AND THE EU: POLITICS AND ECONOMICS OF ACCESSION, CESIFO WORKING PAPER NO. 893 CATEGORY 1: PUBLIC FINANCE MARCH 2003
- Konings J. and Faucompret E.(2008) Turkish Accession to the EU: Satisfying the Copenhagen Criteria, Routledge
- Kucukcan, T. and Gungor, V. (2009),TURKS IN EUROPE CULTURE, IDENTITY AND INTEGRATION, Amsterdam, the Netherlands, Turkevi Research Centre, 2009
- MFA, (2021) Turkey's Political Relations with the State of Palestine, 18 JUL 2021, AVAILABLE AT: http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-the-palestinian-national-authority.en.mfa
- Redacted, n. (2013). European Union Enlargement: A Status. Congressional Research Service, 1-2.
- Salih iKiZ,Ahmet (2019), Changing Trends in Outward Foreign Direct Investment of Turkish Companies, Advances in Economics and Business 7(5): 222-233, 2019
- Santander. (2021, JUN 14). Retrieved from TURKEY: FOREIGN INVESTMENT: <https://santandertrade.com/en/portal/establish-overseas/turkey/foreign-investment>
- Tanja A. Borzel ؛ Soyaltin D.(2012) Europeanization in Turkey, Stretching a Concept to its Limits?, KFG Working Paper No. 36, February 2012
- Tocc . N, (2014),Turkey and the European Union A Journey in the Unknown,turkey project policy paper AT BROOKINGS, Number 5, November 2014
- TRADINGECONOMICS. (2021, JUN 14). Retrieved from Turkey Foreign Direct Investment: <https://tradingeconomics.com/turkey/foreign-direct-investment>
- Tradingeconomics. (2021, JUN 14). Retrieved from Turkey GDP Growth Rate: <https://tradingeconomics.com/turkey/gdp-growth>
- Tradingeconomics. (2021, jun 14). Retrieved from Turkey Youth Unemployment Rate: <https://tradingeconomics.com/turkey/youth-unemployment-rate>
- TRADINGECONOMICS. (2021, JUN 14). Turkey Foreign Direct Investment از باز یابی: <https://tradingeconomics.com/turkey/foreign-direct-investment>

- Tradeconomics. (2021, JUN 14). Turkey GDP Growth Rate: <https://tradeconomics.com/turkey/gdp-growth>
- TRADINGECONOMICS. (2021, jun 15). Retrieved from Turkey Foreign Direct Investment: <https://tradeconomics.com/turkey/foreign-direct-investment>
- Tradeconomics. (2021, JUN 21). Turkey Unemployment Rate: <https://tradeconomics.com/turkey/unemployment-rate>
- Turkey Foreign Direct Investment. (2021, jun 14). Retrieved from Turkey Foreign Direct Investment: <https://tradeconomics.com/turkey/foreign-direct-investment>
- UKEssays. (November 2018). Analysis of Turkey's Economy. Retrieved from HYPERLINK "https://www.ukessays.com/essays/economics/analysis-turkeys-economy-5961.php?vref" <https://www.ukessays.com/essays/economics/analysis-turkeys-economy-5961.php?vref>
- WORLD BANK. (2021, JUL 14). Foreign direct investment, net inflows (% of GDP) - Turkey: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS?locations=TR>
- YILMAZ, T. (2020, FEBRUARY 28). Retrieved from FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN TURKEY: <https://tyconsultancy.co.uk/foreign-direct-investment-in-turkey/>